

СБ(АНТ)
А-528

1177

**АЛТЫН
- КÖЛ**

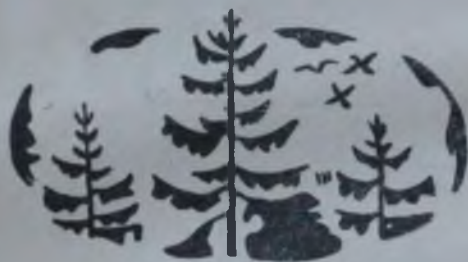
КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач _____

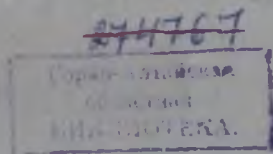
АЛТЫН -КӨЛ

Литературно-художественный жуунты

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ. 1977

С6(ант.)
А—528

ИБ №253

А $\frac{70303-010}{М 138(03)77}$ 94—77

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1977 г.

КПСС-тин ТӨС КОМИТЕДИНИНГ «ТВОРЧЕСКИЙ ЈАШӨСКҮРИМЛЕ ИШТЕЕРИ КЕРЕГИНДЕ» 1976 ЫЛДА ОКТЯБРЬ АЙДА ЈАРАТКАН ЈӨБИ

Советский Союзтын Коммунистический партиязынын XXV съезди советский художественный интеллигенциянын, ол тоодо јашөскүримнин творческий ижи тынгыганын темдектеген деп, КПСС-тин Төс Комитедининг јөбинде айдылды. Јиит бичиичилердин, јурукчылардын, композиторлордын, театрдын, кинонын ла телевидениенинг јиит ишчилеринин ийдезиле калганчы јылдарда албаты-јон текши јараткан јакшы произведениелер эдилген. Творческий јашөскүрим бүгүнгү күнде јүрүмде болуп турган керектерге тын ајару эдип, јаан учурлу художественный задачаларды бүдүрерге күјүренип јат.

Партийный организациялар, комсомол, культуранынг органдары ла творческий союзтар литературанынг ла искусствонынг јиит ишчилериле јакшы иштейтен ченемелдү деп, партиянын Төс Комитедининг јөбинде айдылды. Творческий јашөскүримди үредери ле тазыктырып чыдадары јанынан эмди бар система художественный культурада јарамыкту солунта эдерин јеткилдеп јат.

Је оныла коштой коммунизмди төзөп бүдүреринде литературанынг ла искусствонынг учуры бийиктеп барып јатканы, идеологический иш јанынан КПСС-тин XXV съезди тургускан задачалар творческий јашөскүримди профессиональный ла идейный тазыктырар ишке партийный, государственный ла общественный организациялардын ајарузын тыгыдарын некеп туру.

Јиит бичиичилерле, кинематографисттерле, јурукчыларла, композиторлорло, артисттерле иштеп турганында јаан једикпес-тутактар эмдиге јетире артканча. Кезик художественный вузтарда ла училищелерде үредү-таскамал ишти јарандыраын, студенттерге марксистско-ленинский үредүни керектү кеминче берерин, озор бойлорынын профессиональный мастерствоzyn тереңжиде билип аларын, ада-төрөл лө телекейлик культуранынг тузалу байлыгын үренерин јеткилдебей јадылар. Ол институттарда ла училищелерде аңылу предметтерди ле общественный дисциплиналарды үредеринде мастерского тазыктырганыла кожо студенттерди идейный сагыш-шүүлтезин бийик, нравственный кылык-јаңыла ак-чек эдип үреткедий, јашөскүримнин общественный эрчимин ойгоскодый, кажы ла кижининг творческий тапкырын көдүргедий бийик таскадулу педагогтор, науканынг ла культуранынг ады чыккан ишчилери

ас туружып жадылар. Партийный, комсомольский ле общественный организациялар художественный вузтарда ла училищелерде өткүретен үредүнинг ле таскамал иштин аңылу башказын аяруга албайдылар. Ол институттардын ла училищелердин материальный аргалары сүреен коомой.

Төс Комитет бойының јобинде творческий союзтар ла культураның органдары художественный институттардын ла училищелердин ижин јарандыраы, оларды үренип божоткон улус оноң ары иштеери ле профессиональный билгирин ле таскадузын элбедери јанынан керектү кичеemel союзтарга киргелек јашөскүримге ајару этпей тургандарын темдектеди. Искусствоның јиит ишчилерин творческий союзтардын тудулып турган башкараачы органдарына литературно-художественный альманахтардын ла журналдардын редколлегияларына, выставкомдорго, художественный советтерге ас тудуп жадылар.

КПСС-тин Төс Комитеди культурный строительстводо художественный јашөскүримле иштеерине јаан учур берип, партияның XXV съездине КПСС-тин Төс Комитединин Отчетный докладында тургускан энжилер аайынча творческий јашөскүримде идеяный ла профессиональный тазыктыраын мынан ары там јарандыраы јанынан өткүрер иштердин системазын тургуссын деп, союзный республикалардын компартияларының Төс Комитедине, партияның крайкомдорына ла обкомдорына, ВЛКСМ-нин Төс Комитедине јакыды.

Јиит творческий интеллигенцияла иштеерде оларго ајарыңкай, килеңкей болгоныла коштой бийик некелтелү болоры керектү деп, Төс Комитеттин јобинде айдылды. Творческий јашөскүримге не керек болуп турганын јаантайын билер, бойының јайалтазын, тапкырын көргүзип ийерине, творческий өзүп барар јолына чике турарына болужар керек. Јиит художественный интеллигенция јүрүмле јүзүн-башка колбулу болорын јаантайын тығыдары, эл-јонның текши керектеринде элбеде туружарын јеткилдеери, јииттерге јилбүлү иш берип, оларды коммунизмдин керектери учун эрчимдү тартыжаачылар эдип чыдадары керектү. Художественный институттарда ла училищелерде үредүчи болуп турган улусты талдап алары, олардын идеяный кемин, педагогический эп-сүмезин бийиктедери јанынан кичеенер керек.

Творческий союзтардагы, коллективтердеги ле үредүлү заведение-лердеги баштамы партийный комсомольский организациялардын ижин башкараын тығыдары, јиит творческий интеллигенциядан эн талдамазын КПСС-ке алар ишти јарандыраы јазн учурлу.

СССР-дин культуразының Министерствозы, Госкино, Госкомиздат, СССР-дин бичиичилеринин, кинематографистеринин, композиторлорының ла СССР-дин јурукчыларының Союзы, театральный общество-лор јашөскүримле, олар профессиязы аайынча ла эл-јон ортодо эрчимдү иштеерине керектү айалга јеткилдеерине аңылу ајару эдер, јайалта-

талантту јашоёкүримди творческий союзтарга аларын кичеер учурлу.

Јашоёкүримле иштеер советтер (комиссиялар) төзбөри ле периодический изданиелердин культуранын учреждениелеринин ле творческий союзтардын органдарынын (газеттеринин, альманахтарынын, журналдарынын) редколлегияларына, выставкомдорго, художественный ла редакционный советтерге, башкараачы органдарга јашоёкүримнен улусты кожоры јанынан творческий союзтар баштаган ишти јарадар; јашоёкүримле иштеерине литературанын ла искусствонын ат-нерези јарлу ла тоомјылу ишчилерин тартып алар; теоретический семинарларды, творческий јуундарды, дискуссияларды көптөдө өткүрер.

Культура јанынан специалисттерди ороонго керектү тоозынча белетеерин јеткилдезин, бийик ле орто үредүлү художественный үредүлү заведениелерге јашоёкүримди аларын аайлу-башту этсин, ол үредүлү заведениелердин материальный аргаларын тынытсын, институттарда студенттер үренип иштеер театрлар, операнын студияларын, выставкалар өткүрер залдар, художественно-производственный мастерской лор ачсын, үредүлү заведениелерге кирерине белетеер отделениелерди (ол тоодо интернаттарлу) көптөтсин деп, партиянын Төс Комитеди бойынын јобинде министерстволорго ло ведомстволорго јакыды.

КПСС-тин Төс Комитеди союзный республикалардын министрлеринин Советтерине, ишкүчиле јаткандардын депутаттарынын краевой ло областной Советтерине, Моссоветтин ле Ленсоветтин исполкомдорына СССР-дин јурукчыларынын Союзынын организацияларыла кожо јиит јурукчылардын творчествозын элбеде көргүзерге амадап, выставкалар өткүрер ишти јарандырзын деп јакыган; 1976—1980 јылдарда Москва городто выставкалар өткүрер үзери туралар тапсын, орооннын јаан городторында јурукчылар иштеер мастерскойлор тудар ишти элбетсин деп јакыды.

Јиит прозаиктердин, поэттердин, очеркисттердин, драматургтардын, композиторлордын эн артык произведениелерин, анайда ок јиит јурукчылардын альбомдорын кепке базып чыгарарына јөмөлтө эдип турзын деп, СССР-дин Госкомиздатка ла творческий союзтарга јакылта берилген. Јиит авторлордын произведениелерин книгалардын серияларында ла журналдардын нсмерлеринде кепке базып чыгарып турган литературно художественный журналдардын редколлегияларынын ла издательстволордын ченемелин таркадар шүүлте эдилди.

КПСС-тин Төс Комитеди «Јиит јурукчы» ла «Литературный үредү» деп журналдарды катап чыгарар деп јөптөди.

Искусствонын јиит ишчилери идейно-творческий өзөрине амадап, Төс Комитеттин јобинде бир канча јаңы керектер темдектелген. Ол тоодо: «Мосфильм» киностудияда јашоёкүримнин ченелте-творческий биригүзин төзбөр; Москвада, Ленинградта ла культуранын төс јерлери

болгон өскө дө городтордо СССР-дин культура Министерствозынын системазы ажыра јиит јурукчылар иштеер хозрасчетный мастерскойлор ачар, ол мастерскойлордын ижин изобразительный искусствонун јарлу ишчилери ат-нерелү јурукчылар башкара эдер: јиит јурукчыларга, драматургтарга ла композиторлорго заказ-јакылта эдерине ле олордын эткен иштерин садып аларына јылдын сайын чыгымдайтан акчаны көптөдөр, эн талдама произведениелер учун алтын ла мөнгүн медальдар берер, медаль алган јашөскүримди јаан специалисттерде стажировка өдөр лө узак өйгө творческий командировкада болор право берер: профессиональный мастерство (сценический куучын, кожон, бие ле өскө дө) аайынча орооннын театрларында үредүлөр өткүрер.

Јиит бичиичилердин, јурукчылардын, композиторлордын, артисттердин, театрлардын ла кинонын јиит режиссерларынын творчествозын элбеде таркатсын, олордын произведениелерин улайла јарлап, рецензировать эдип турзын деп, төс лө јербойындагы газеттердин ле журналдардын редакцияларына, СССР-дин Госкомиздадына, СССР-дин Гостелерадиозына, СССР-дин Госкинозына јакару берилген.

БИСТИҢ ЮБИЛЕЙЛЕРИС

Паслей Самык

АЛТАЙ ПОЭМАНЫҢ ТӨЗӨӨЧИЗИ

(П. А. Чагат-Строевтин 90 жылдыгына)

Павел Александрович Чагат-Строев 9 февральда 1887 жылда Шебалин аймакта Мыйту журтта чыккан. Онын ада-энези тегин јокту крестьян улус болгон. Кичинекей Павел тогус јаштуда адазы јада калган, энези, Мария Васильевна Аргокова, Бийсктин јанында Сростки журтта јаткан төрөөндөрине көчө берген.

Павел он эки јаштуда энези јада калган. Энезинин аказы, Павелдин таайы, Яков Васильевич Аргоков, оны Бийсктеги церковно-приходской школго табыштырган. Уулчак бу школдо бир ле жыл үренген. Бу өйдөң ала ол иштеп, бойын бойы азыранган. Туулу Алтайда Совет јан тура берерде, Павел Александрович Чагат-Строев озо ло баштап Шебалин аймакта Ақјол журтта журт Советтин качызы болуп иштеген. Онын кийинде Ондой ло Улаган аймактарда партийный иштерде иштеген.

1922—1923 жылдарда ол облревкомнын ла ВЦИК-тин (Всероссийский Центральный Исполнительный Комитеттин) члени болуп иштеген. Је ол облревкомнын ла ВЦИК-тин члени болгон жылдарда бистин областтагы национальный колбулар аайынча кезик сурактарды ондобогон, бир кезек јастыралар эткен. Онын андый јастыра көрүм-шүўлелерин РКП(б)нин обкомы критикалаган. (Ол керегинде «КПСС-тин Горно-Алтайский областной партийный организациясынын историязы аайынча очерктер» деген бичикти көригер. Бичиктер чыгарар Алтайский издательствонын Туулу Алтайдагы бөлүги. 1971 ж., 62—63 стр.). 1924—1928 жылдарда ол облисполкомнын көчүрөөчи комиссиясында, литколлегияда, издательстводо, газеттерде иштеген. Бу өйдө ол партиянын Төс Комитединин, Албатынын Комиссарларынын Советинин, партиянын обкомынын јаан учурлу документтерин, письмолорын алтай тилге көчүреринде эрчимдүү турушкан.

Бу ок өйдө ол школдо үредери аайынча методический статьялар бичип, «Кызыл Ойрот» газетте, «Ойрот школ» ло «Тан Чолмон» деп үренер бичиктерде баштапкы үлгерлерин јарлап баштаган.

Ол бойынын творчествозында алтай албатынын — Совет жаннын, улу Лениннин, төрөл партиянын идеялары ла амадулары учун эрчимдү турушсын, јашөскүрим омок, јалтанбас ла бичикчи болзын, келин-кеч-киндер озогы јадын-јүрүмнин эжилеринен түрген айрылып, культур ный ла јарык јүрүмге јүткизин деп кычыратан.

Павел Александрович Чагат-Строев П. В. Кучиякла кожо ол јыл-дарда алтай литературада, чокумдап айтса, алтай поэзияда јаан учурлу темалар көдүрип, поэманын жанрын кийдирген. Онын творчествозы баштапкы ла үлгерлерден ала бийик гражданский учурыла, изү партий ный, агитационный көдүрингизиле аныланат. Темдек эдип «Лениннин јогына» деп үлгердин үзүгин кычырып көрөлдөр:

Айдын көзи карыккандый
Ада болгон сен јыгылдын...
Күннин көзи бөктөлгөндий
Күндүлү болгон сен бардын,
Олди деп кунуктыбыс,
Өскүзиреп бис санааркадыс!
Је өчпөс оттый сөзин бар,
Өлбөс мөңкү Партияң бар.
Кара баштарыс салактаттыс,
Карыгып бис санааркадыс.
Је качаннан-качанга јылыбас
Кайралду үредүйүн бисте бар.
Кул јүрүмнен айрыган
Күн јаржынду үредүйүн
Куучын-бичикке артып калды.
Јер үстинде јеектерге
Јеткерлү болгон бу бичик,
Јер кыртыжын иштегенге
Једимдү алкыш бу бичик.

Поэттин јаан талантту болгоны улу башчынын өлүмине ончо улус ла кожо терек кородогоны, онын үредүзинин чындыгы ла мөңкүзи, онын јер-телекейдин улузынын бастыразына учурлалган керегинин ой-горы ла улузы, партия ла Совет јан башчынын биске артырган энчизи болгонын кееп ле байлык сөстөрлө чүмдеп бичигени бу үлгерди алтай Ленинианада эмдиге јетире эн артык кожон-јаңарлардын бирүзи эдет. Революциянын јаңарчылары Владимир Маяковскийдин ле Демьян Бед-ныйдын творчествозы алтай поэтин творчествозына јаан камаанын јетиргени П. А. Чагат-Строевтин онон арыгы творчествозынан иле билдирет.

Павел Александрович 1926 јылда «Ойгор баатыр» деп поэма кепке базып чыгарган. Бу поэманы кычырала, алтай улус ишкүчиле јаткан-дардын башчызынын ойгорын, онын идеяларынын ийде-күчин ле мөңкүзин билип алар деп, автор кире сөстө бичиген. Ол тужындагы бичик-билик јакшы билбес албатыга онын јебреннен бери сүүген кееп

чөрчөктөрүндө туштаган керсү, ойгор баатырлар ла ачап, казыр тонокчы улустын сүр-кеберлерине тунейлеп, автор классовый тартыжунын учурын сүрекей чокум ла јарт јартап, кычыраачынын јүрегине ла санаазына јазым јоктон эбелет. «Алтан кулаш маскалу Темир-Кезер» (пролетариат) ле «Јер көдүрер Јер-Кезер» (јокту крестьяндар) баатыр эки карындаш бой-бойын билишпей, албатынын канын соргон јеек јыланла, онын болушчыларыла тартыжат. Је јаныс ла Ойгор-Баатыр (бу геройдо В. И. Лениннин ле партиянын сүр-кебери көргүзилген) эки кезерди ле олордын черүлерин бириктирген кийинде, јыландардын кандыгын оодо согуп јат.

Јеек јылан јыгыларда,
Јердин алты үлүзи —
Јайымдалган јаан ороон
Јайым болуп јыргай берди.
Оны айрыган Ойгор-Баатырдын
Орчыланга ады чыкты.
Јуулап бойы јууга барбай,
Јуулап келгенин јандырбай
Албатынын башкарып,
Амыр-энчү јада берди.
Кулы-бийи јок јадын
Калык-јонго берилди.
Угы башаа улустын
Оч-бөндөри јоголды.
Јаныс билеге биригип,
Карындаштый јада берди.
Јонды јыргаткан Ойгор-Баатырдын
Јер-телекейге ады чыкты.
Ишкүчиле јаткандарга
Канча түлкө мөңкү болды

Бу поэма чыккан соңында П. А. Чагат-Строевтин поэт ады Туулу Алтайда текши јарлу боло берген. Јайалталу поэт јаан литературный јенүнин кийинде Туулу Алтайда өткөн гражданский јуу керегинде «Кара-Корум» деп поэма бичип, оны 1929 јылда кепке базып чыгарды. Бу поэманын төс задачазы албатыга литература ажыра Колчактын «камчы жагын», Кара Корум управанын, акгвардеецтердин, олордын болушчылары — эсерлердин, меньшевиктердин, кадеттердин чын үзин, каршулу керектерин көргүзип, ак-јарыкка чыгарары ла чын ге-ройлордын — албатынын, партиянын керегин, тартыжузын јартап мактаары болгон. Автор геройлордын јан-кылыгын көргүзеринде сүреен-аан тескамалду ла ус болгоны кычыраачыга јарт билдирет. Поэт мын-дый јолдыктарда өштүлердин бастыра кара кылыгын, мекечизин сүре-кей чокум ла ус бичиген:

Ээлип туруп эсер айтты:
«Ээрлү бүткен эр эмди,
Эсер киж и мен турум.
Элге-јонго элчи этсе,
Эптеп јонды айдарым».
Кайыжып туруп кадет айтты:
«Кату башкаруга болуш эдер
Кадет киж и мен эдим.
Коммунист јаннан башка
Кандый да јанга болужарым».
Мендей-шиндей меньшевик айтты:
«Малга бодолду алтай албаты
Меке салза, јөптөлөр»...

Бу јолдыктар кандый чечен ле эптү айдылган! П. А. Чагат-Строевтин бу поэмазы — бистин литературабыстың эн баалу энчизинин барузи. Је јайалталу үлгерчи чындык јүрүм көргүзилген, бийик идеяларлу произведениелерди баштапкы ла алтамнан ары чүмдеген эмес. Ого сүрекей көп үренерге, кычыарга келишкен.

Үлгерлерди ле поэмаларды чүмдеер тужында ол јаан идейный школ окуп, көп немени јаныдан билип, узы ла билгири курчып теренжиген. Темдектезе, «Кара-Корум» поэманын баштапкы вариантын ол критический шүүлтелерди үзе угуп алала, ойто катап јазаган. Нөкөрлөринин, партийный ла советский органдардын нөкөрлик ле некелтелү критиказы ого, ченемел јок алтай бичиичиге једикпес-јастыраларынан айрыларга, түрген ичкери алтаарга јакшынак общественный школ болгон. Јакыдан тсзөлгөн алтай литературада П. А. Чагат-Строевтий јайалталу писателдер өзүп чыкканы — ол Улу Октябрьдын шылтузы, партиянын алтай литератураны ла искусствоны өскүрери јанынан өткүрген ижинин керези.

П. В. КУЧИЯКТЫҢ 80 ЖЫЛДЫГЫНА УЧУРЛАЙ

17 мартта 1977 жылда атту чуулу алтай совет бичиичи Павел Васильевич Кучияктын чыккан кўнининг 80 жылы толот.

Павел Васильевич кайкамчылу жайалталу киж, 30—40-чи жылдарда төрөл калыгынын национальный кееркемел жүрүмининг ончо бөлүктөрүндө эрчимдүү туружып, оморды бийик кемине көдүргөн. Кучияк алтай албатынын жибрен чактардан бери көндүгип келген жүзүн-жүүр кееркедимине жаштап ала таскаган. Ол албатыда мактулу кайчы да, кожончы да, икиличи де, комусчы да, бийечи де болгон. Соңынгы өйлөрдө жарлу поэт, прозаик, драматург, режиссер, актер боло берген. 1934 жылда оны жаңы ла тбзөлгөн совет бичиичилердин Союзынын членине алгандар. Оны бийик жайалталу киж деп А. М. Горький, А. А. Фадеев акшы билетендер. Кучияк керегинде советтин көп бичиичилери бичиген: А. Коптелов, И. Катаев, С. Кожевников, А. Гарф, онон до өскөлдөри. Кучияктын кичүден ала жүрүми керегинде жарлу немец бичиичи-коммунисттер Франц Вайскопф ло Алекс Веддинг база жылу ла чокум зйткан.

П. В. Кучияк 1936 жылда узак өйгө Москвада жадып, «Албаты жай адузы театрында» алтай калыктын ойынын (кай, кожон, ксмус) көргү жерде, онын бийик жайалтазы керегинде «Правда», «Известия», «Советское искусство» газеттерде бичилген.

П. В. Кучияктын чыккан кўнининг 80 жылдыгын темдектеп, Туулу Алтайда науканын шинжүзүн өткүрер институт ого учурлап, жаңы жуунты чыгарарын белетеп койгон. Ого Кучияк керегинде оны билер улустын эске алынганы, онын дневниктери, нөкөрлөриле, билезиле бичишкени, көп фотографиялар, онон до өскө материал кирет. Бу ончозы кайда да жарлалбаган жаңы материалдар. Онызыла коштой бичиичилер: И. Катаевтин, М. Терентьеванын, А. Гарфтын, А. Коптеловтын, Ч. Чунижековтын, профессорлор: Е. И. Дружининанын, С. С. Суразаковтын, национальный театрдын режиссеры ла актерлоры: И. С. Забродининг, А. П. Алтарыкованын, И. А. Шулгинанын, сыйны Кыстан Кучиякованын эске алынгандары берилет. Бу жуунтыдан бис эм тургуза С. Суразаковтын, Кыстан Кучиякованын эске алынгандарыла кычыраачыларды таныштырып жадыбыс.

Павел Васильевич жок болуп калганынан бери одус төрт жылга жеде берди. Же онын кебери эмдиге жетире өчөмиктелбей, карын там жаркындалат. Онызын Кучиякка жуук ла таныш улустын эске алынгандары, төрөл калыгына бойынын от жалбышту жүрегинин изү чедиргендерин, жайалтазынын жаркынын артызып койгоны керелейт.

3. Казагачева

КУЧИЯКТЫҢ СЫЙНЫ КЫСТАННЫҢ КУУЧЫНЫ

Ийт-Кулак 7—8 жаштуда ойноорго сүрекей сүйүтөн. Айлынын жанына агаш отургузып, салда жазап, ыымжак жерден жер сүрөтөн, жаан улустан көрүжип, агаш колодо эделе, оны каймакла сүртүп салза, ого көп чымыл жуулар, оны балдарга адару деп айдатан. Чулмузак деп уулчак айдару эмес, чымыл дейле, ого базып барарда, онын бажын эбире чымылдар учкан. Ол коркыйла, өлөннүн ортозына жыгылганына Итлаш сүйүнөтөн.

Итлаштын колынан бычак, малта түшпейтен.

Жаскыда кар кайылып баштаганда, кичинек Итлаш көрүктөйтөн. Ол көрүк тударга балдарды үредетен. Туткан көрүктерин бозунун кажанына экелеле, балдарды жууп, кутустанып ойнойтон. Каазадан тепшилдер эдип, ол тепшилерге көрүктин белкенчек төжин баркылай салып, балдарды айландыра күреелей жууп, Алтайымды алкап турум деп, көдүрингилү чечен сөстөр айдатан:

Тсбб бажы баштаган,
Төрт чыйрагы эчиген!
Алтайым!
Тада бажы тайгалар,
Куйум ичи кулузындар!
Урсү-томын амзажыгар,
Изү эткен иижигер!
Алтайым!

Онын кийинде көрүктин эдин балдарга үлештирип берер. Мен ол тушта кожо. Мынайда ойнойтон жер — Кучиякэва Мандайдын бозузынын кажаны. Ол Ийт-Кулактын айлынан ыраак, эмеш чөлбө жер. Адазы Итлашка камдарга бербейтен, Мандай—Акай Кучиякэвтын эмегени. Акай десе — Капшаайдын карындажы (олордын адазы жагыс энези башка).

Өлбг жаанал, чечек жайылып келзе, Итлэш балдарды корумду жерге апарар. Анда таштардан чадыр гыйлдар эткилейтен. Оноор бис болуш-топто сүттү, курутту келетенис. Балдарды таманка ийер, олор оны экеле, тамананы кулузынла колбойло, Итлаш абыс болуп кийинип алар. Балдарга суу буудырат. Крестеп турум деп, оног балдардын бажын ол буунты сууга сугар. Озо баштап Чулмузакты сугатан. Чулмузакка Роман деп орус ат берген. Жапсыкты сууга сугала, Дарья деп адаган. Мени (менин эрке адым Лакпак болгон) сууга сугала, Мария деп ат берген. Онон чадыр айылга келеле, кызылгатты сүтке булгайла, оны балдарга «кудайдын ажы» деп беретен.

— Сен жараш тонду абысты кайдан көрдин, онын улусты креске түжүрүп турганын кайдан уктын? — деп, Адыјоктон Чулмузак сураарда Адыјок ого мынайда айткан:

— Былтыр жайгыда Чамалдаг Белегешти ле Карамайды крестейтен деп, абыстар келген. Олорды канайда крестейтенин көрбөгө Капшай деп кижиге мени адына учкаштырала, Белегеш ле Карамайдын айылдарына экелген. Алтын, жараш тонду абыс Белегешти эмегениле, балазыла Куйумнын суузына бакын сугуп, крестеп турганын мен анда көргөм. Олорды крестейле, апаша чапча-штан кийдирген. Онын кийинде Карамай эмегенди эки балазыла крестейле, Байсок деп уулына ла Бабадай деп кызына апаша чапча кийдиргенин мен кайкап көргөм. Адам камдаганда, мен онын түнүрүниң көзүн де көргөмдө, коркып жадым, же абыстардан мен бир де эмеш коркыбадым.

Куучындап турала, бозулар сагыжына киргенде, балдарды айылдарына жандырып, олорго айдатан:

— Абыстын жаңын бистиге улус сүүбей жат, онын учун слерди креске түжүргөн деп айтпагар.

Эгирде уйуктап жадала, мен энчикпей, адама айттым:

— Бисти бүгүн Адыжок креске түжүрдү. — Оны энем угала, чукулданды:

— Бу немелер учу-учында барып, креске түшкүлейтен эмтир.

Чочуш Аймашты кезедет:

— Чым, тенек каат! — Онон бажын жаба тудуп айтты; — Үредү керек, школ керек, балдарды үредер керек.

Чочуш онын кийинде Чамалдагы абыстардан барып бичиктер садып экелеле, бойынын айлында школ ачкан.

Ол тушта Куйумда школ жок болгон. Чочуш уулы абыс болуп кылынып турганын угала, оны бичикке үредерге сананган. Жаңыс уулын үредерге болуп, төрөгөндөринин балдарын кожо жууган. Ол балдарды күстөг ала Кадыннын тожы турганча, Чочуш бойынын айлында үрөткөн.

Жол чыккан соңында, уулдердын адалары келерде, балдар олорды ээчип жангылай берген. Кичинек Адыжокко кожо эки буды кенеп калган Такпай арткан.

Жайгыда Чочуш Адыжок ло мени ээчидип алып, Ак-Кобыдагы онго жуук колдолорун көрүп жүрерде, Адыжок адазынан сүзгөн:

— Бу куштар кандый жараш кожондоп жат? Олор не керектү кожондожат?

Чочуш ого мынайда айдат:

— Торко-сары деп куш балдарымды торколо ороп азырап турум деп бойын мактап кожондойт. (Чочуш, калганын уулы база өлө бербезин деп, оны чеберлеп, мындыл ла сурактарына каруу беретен).

Адыжок адазынан база ла сурады:

Бу сен не мактанып кожондобой турум, ол торко-сары чылап?

Чочуш кокурлап, мынайда мактанып кожондоды:

Адару деген малым бар,
Адыжок деген уулым бар,
Тобрак кепту тогым бар,
Балкаш кепту байым бар,
Аймаш деген эмееним бар.
Нанка, Кыстан кыстарым бар.

Чочуш Пелемен карындажынын айлына балдарын экелип салган: Пелеменде тура бар, ого үзери Чочуш бойы оорып турган. Ол күски үлүргөн айда жада калган.

Адам өлөрдө, энем кыштуга апарды. Онон бисти Капшай жаскыда бойынын айлына экелген.

Бу өйдө Кенгиден өскүс-жабыстар кандый жадыры деп көрөргө наймандардын жайзаңы келген (Капшаай найман сооктү, наймандардын жайзаңы Кенгиде турлулаган).

Жайзаң келеле, мындый шүүлте эткен: «келинди айылга отургузарга өбөгөнунинг уул төрөөндөри жок, оны жандырат. Жаан уулын бискожо апаратаныс, бисте уул жок, учында жайзаңнын ордына отурзын».

Капшаай жайзаңнан жалтанып, неме айтпай саларда, көс жок Баргаа тартыжа берди:

— Энезининг жыдын жытабай балдар канайып жүрөт, олар энезиле кожо жатсын.

Жайзаң айтты:

— Каат кижиде үн жок, мен сенен сурабай жадым. — Адыжок сайактап айдат: «Энем керек жок деп айт». Же качан Адыжоктон сураарда, ол «энем кере-ек» деп ыйлаган. Жайзаң Адыжокко кыйгырып, «энем керек жок деп айт!» — деп кизиреерде, уулчак ыйлай-ыйлай: «энем керек жок» — деп айдала, эжиктен чыга жүгүрө берген.

Адам өлгөнунинг экинчи жылында бала-барканы крестеерге, Капшаай жайгыда Чамалдан абыстар экелип келген. Креске Капшаай, Баргаа, Адыжок түшкендер. Олорго Александр, Варвара, Павел деп аттарды Василий деп абыс берген. Мени крестеерге адамнын Пиле деп кичү карындажы бербеген: креске түшпеген кысты кижиге берзе, жаан калым аларга жараар, крестү кыска десе алтай улус жаан калым бербес.

Адыжок он төрт жашка барадарда, Чулмузакла эку андап барала, бир элик аткан. Ол онын баштапкы ла катап аткан аны болгон. Жанып келеделе, Куйум суузынын кечүзине келзе, күрди суу ажып турган. Чулмузак кечпесте, Адыжок оны эликке катай жүктенеле, кечире берген.

Элик атканынан озо Адыжокты Чотпок таайы атка учкаштырып, андаарга үредип туратан. Анайып Адыжок таайыла эку андап барадарда, олорго удурга койон чыгып келген. Чотпок «үүп-үүп» деп үүптөп ийерде, койон эки колын өрө көдүрөле, тура берген. Оны таайы адарга турарда, Адыжок каткырып ийген. Койон десе мантай берген. Таайы неме атпай, атты бура соголо, жанып келген.

— Алтай берген анды электеп каткырган, эмди Алтай биске јети кўннинг туркунына неме бербес. Сен мынан озо улустың јайлудагы чапчактарын оодып туру деп уккам, сен шокчыл таңма турун ине! — деп таайы айдып, Адыјокты камчыла сойгон.

— Мының кийинде мынайып кылынбазым! — деп, Адыјок ыйлап сўзин берген.

Јаскыда Айулудан Капшаайга Мылкызак деп ѳбѳгѳн келген. Капшаай Чамалдың ла Эликманардың улустарынан 400-ке јуук кой јууп экелеле, Мылкызак ла Адыјокты кой кабыртып койгон. Адыјокто ол тужында јакшы кийим де, ѳдўк те јок: јаргак тонду, ар ѳдўктў, кеден штанду јўретен.

Кой кабырып турарда, Чамалдагы абыстанг келип ўрензин деп кычыру келген. Адыјок ол тушта 15 јашту болгон. Ол койды табыштырала, ўренерге јўре берген.

Василий абыска Адыјок эртен турадан тўшке јетире ѳлѳг, одын белетейтен, тўнде дезе ўренип туратан. ѳскўстердин школында ўренип ле абыска иштеп турала, бир катап малтаның мизин сындырган. «Сен малтага тургадый меге нени эдип бердин? — деп айдала, абыс малтаның тѳбѳзиле согордо, Адыјок бир де ыйлабаган.

Адыјок ачынган бойынча табыргы тѳжѳгин, јаргак тонын, тўк јастыгын кабыра тудала, пзратадан чыга конордо, кѳзиниң јажы токтобой барды.

— Абыска малтала соктырып алала, мен абыс болуп не ўренейин? — деп, Адыјок ўренчик нѳкѳрлѳрине айткан.

Капшаай таадазына јанып келерде, не ўренбей, јанган деп, таадазы оны чугулдаган.

Кўскиде барала, бир де јыл ўренбей туруп, јаскыда Василийден јанып ийген. Јанып келеле, ол јаскыда Капшаайга кыра сўрген. Мени атка миндирип алатан. Бир катап салданың ады јада тўжерде, улуска соктырып, ѳскўске артып, уур иш иштеп, ачынчак болуп калган Адыјок чугулына чыдашпай атла кожо мени де камчыла туда берген.

Капшаай Чамалдагы абыстарла куучындажып, кўскиде Куйумда (Челў Оозында) школ ачкан. Школ Тыдыкова Туданка деп кижиниң бир болчок туразында болгон. Ондо Чулмузак, Адыјок ло оноң до ѳскѳ балдар ўренген. Абыстар ол школдың јанында церкве тударга шўўшкендер. Уредўчи болуп Султанов Иван иштеген. Бу школдо балдар ўренип турарда, Алтыгы Куйумда база школ тѳзѳп тургандар. Челўде школ бир јыл кирези бололо, Алтыгы-Куйумга кѳчкѳн. Адыјок мында бир бе айла эки бе јыл ўренген болор. Уренип тура, бойы ағаш кезип, ағаш јарып, тура тудуп турган. Бу ишти кижии аларга јетире иштеген.

1916 јылда июль айда кижии алган. Ол тужында Адыјок таадзыла кожо јаткан. Кўскиде оны мобилизовать эдип, ишке ырзак апаргандар. Качан ол иште болордо, ўйи Чопоштогы адазына јана берген. Иштег

ол 1917 жылда июнь айда жанган. Жанып келеле, эртезинде ле үйин барып экелген. Бу ла жыл жайгыда Чочуш адазынын туразын Тарданнын тоңинен кодорып, Мундус-Коолдын агына экелип туткан. «Бу акта жааназан, журтын тут» — деп, Адыжокко Чочуш адазы алдында айдып сэлган болгон. Таадазынан башка чыгала, бойы алдынан жада берген. Бойы айыл ичине керектү немелерди жазап, айыл-журтын жарандырып алган. Јас көлөрдө, кыра тартып, аш салатан. Июнь айда 1918 жылда Иван деп уулы чыккан. Иван чыгала, јирме ле конордо, мәни (ажындыра аракызын ичип салган аайынча) кижиге акамнын айлынан берип ийгендер.

1919 жылда (күскери кышта) Павелди актардын жаандары өскө улустарла кожо айдап апарган. Олордын албаныла Кош Агашка јетире жүрген. Анайып бир жылга јетире жүреле, оноң актардан качкан.

Айыл-журтына токунап алала, 1924 жылга јетире Мундус-Коолдын эгында јаткан. Мында үч балалу болгон: Иван, Полина, Николай.

Куйумда аш бүтпесте, бала-баркалу кижі аш эдип јиір деп, 1924 жылда күскиде Чопошко көчкөн. Алтыгы Чопошто Чымыј Кучияковло (Капшаайдын кичү карындажы) кожо јаткан. Оноң экинчи жылдын јазында үстиги Чопошто Эркеш деп кижинин бир болчок туразын садып алала, ондо јаткан. Мында аш салып, айыл-јуртында иштеген.

Күскиде 1925 жылда Москвага барып үренген, 1928 жылда божодоло, 1930 жылга јетире Улаганнын райкомында иштеген. Күскери кыш 1930 жылдан ала 1932 жылга јетире совпартшколдо, оноң тана-тувалардын школында¹ иштеген.

Мен жайгыда 1932 жылда Улалуга келзем, ол тана туваларды башкарып турган эмтир. Олор јанарга Павел Васильевичтен сурангылап тургулады. Божоткондоры сүүнгилеп, божотпогондоры кородогылап турдылар. Мында не болуп иштегенин јетире билбей турум.

1932 жылдан ала 1943 жылга јетире Павел Васильевич театрда иштеген. Ондо бойы бичип, бойы артист болуп жүрген.

Мен келеримде (1939 жыл), «Чейнеш» деп пьесаны бичип салган.

— Чейнештин сүр-кебери сего јарады ба? — деп Павел Васильевич сураарда, мен айттым:

— Ол менин ок жүрүмимнен алынтыр. Аркадан одын жүктенгени, албан-туткунга беретени — ончозы чын неме болтыр.

«Оролорды» бичип алала, меге кычырган. «Тынду койлорды оролоп салганын кем көрбөгөн?» — деп, сураарымда, Кучияк «Андый керек Кан Оозында болгон, оны бойым көргөм» — деди. Анайдарда, мен айттым: «Андый керектер бистин де јерде болгон, мен оны бойым».

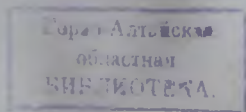
¹ 1930-чы жылдарда Ойрот-Турада тувалардын школы болгон.

нын көзимле Агайрыда көргөм». «Кандый ла јерде андый уурчылар бар» — деп, Кучияк айткан.

«Уч кысты» Улагаштын чөрчөгинен јазап бичиди (1941 жыл.). Оны бойынын айлында бичип болбой, бир кижинин айлын (Колхоз оромында) жалдап алала, ондо бичиген. Балдары оноор јүк ле курсак апарып туратан.

Калганчы өйдө ого Чамалда амыраарга путевка берген. Анда амырап тура, «Канза Бий» деп пьеса бичиирге сананган. Је Дом отдыха башка кып бербесте, ойто јанып келген. «Канза-Бийди» бичизин деп јөпти ого Коптелов айткан. Јанып келеле, ойто театрда иштеген. Је театрдын јааны «Канза-Бийди» түрген берзин деп, оног некеп туратан. Бу тужында Кучияк оору болгон.

Бичиген кижиге Т. С. Тюхтенов,
июль айда 1961 жылда.

ПАВЕЛ ВАСИЛЬЕВИЧЛЕ ТУШТАЖУЛАР

Баштапкы тушташ

1942 жыл. Жай жаңгы ла башталган.

Мен горсадтын аллеязыла колтугымда бичиктерлү брааткам. (Экзамендерге белетенип тургам). Кенете кем де кыйгырып ийди:

— Эй, Чапты, бери келзен, уул!

Скамейкеде городской кийимдү таныш эмес кижжи отурды. Мен базып келип, коштой отурала, сурадым:

— Менинг Чапты-ымды кайдан көрүп ийдигер?

Ол каткырды:

— Чаптыларды бүдүминен де, базыдынан да тургуза ла танып ийип жадым. Олорды ончолорун билерим.

— Сен кемнинг уулы эдинг? — деп сурады.

— Сайдыста Суразаков Саймунын.

Таныш эмес кижжи база ла каткырды.

— А бис экү камнын уулдары тушташкан турбайыс! — кокурлады.

Менге, ол тушта Москвадан Ойрот-Турага эвакуацияга көчүп келген пединституттын студентине, мындый сөстөр чала жарабады. Турала, сала берейин дезем, ол кижжи сурады:

— Сайдыста Качканаков Баслейди билеринг бе?

Сайдыс ичинде чечен тилдү, кокурчы Баслейди кем билбейтен эди!

— Билерим, — деп, кезем айттым.

— Мен онын үйининг агазы, — деерде коштой жарлу алтай бичиичи Павел Васильевич Кучияк отурганын сезип ийдим. Ыраак жокто «сыралап» турган. Павел Васильевич эки кружка сыра алыптыр.

— Бу мыны ичип ий, — бирүзин менге туда берди.

Сыра деп немени мендий кижжи ол тушта баштапкы ла катап амзаган туру. Кучияк бичиктеримди көрүп, сурады:

— Кайда үренип жадын?

Бис ол тушта институтта үренип турганыска сүрекей оморкойтоныс. Айла кандый институт — Москванын! Мен база көдүринип айттым:

— Московский государственный педагогический институттын студенти! Баштапкы курста.

— О! Тын эмир! А сен канча жашту?

— Он жетиге барадым.

— Јарт, јарт...

Ол тушта МГПИ-нин жаңы ла тѳзѳлгѳн алтай бѳлѳгине орто школ-
ды божотколок то балдарды алганын Кучияк билбей кайтсын.

— Је, ѳредѳѳн кандый ѳдѳт?

— Ончо ло бештер, — деп мактанып ѳйдим.

— Јакшы, јакшы! Чаптылар шулмус улус эмей... Је алтай ѳлгерлер
билерин бе?

— Билерим! — дейле, школдо ѳренген онын бойынын ла «Анчы»,
«Бригадир», «Кадын» деген ѳлгерлерин ѳкпѳѳрип айдып бердим. Бу
керек ого база јараган аайлу.

Институтта консультациянын ѳйи јууктап келерде, мен оныла јак-
шылајала, јѳре бердим.

Экинчи тушташ

Экзамендер божогон... Мен јанарга шыйдынып тургам. Је бу ѳй-
дѳ мени алтай бѳлѳктин башкараачызы профессор Николай Александр-
ович Баскаков алдыртты. Келзем:

— Эмди ле кайчы Улагашевтин айлына барарыс, — деди. — Анда
бисти бичиичи Кучияк сакып јат. Билерин бе оны?.. Сени экелзин де-
ген.

Мен кайкадым: анда нени эдетем.

Н. У. Улагашев Почтовый оромдо, 4-чи турада јаткан. Бисти ѳй
кижи — Улагашевтин ѳренчи деп јеени — эжикте уткыды. Эки кыпты
ѳдѳлѳ, ѳчинчизине кирип барзабыс, эки кижѳ кууучындажып отургыла-
ды: орында — кѳс јок Улагашев, стѳлдыг јанында — Кучияк. Кучияк
мени кѳрѳлѳ, јарлады:

— Је, боородон айдышкан Саймунын уулы јет келди.

Улагашев он колун ичкери сунарда, бис Николай Александровичле
экѳ оныла, онон Павел Васильевичле эзендештибис.

— Адагды, балам, јакшы билерим, — деп, Улагашев айтты. — Эс-
киде айылдажып јѳретенис.

Ол јастыктын алдынан толбос болуштоп ло, байла, ѳбѳкѳлѳри
нен энчиге арткан кичинек агаш чѳѳѳѳйин чыгарды. Чѳѳѳѳйгѳ бир-эки
ле тамчы урала, онон сабарын ичине сугуп, јоктоды: урулган ба?

Баштапкѳ чѳѳѳѳйди Николай Александровичке берди.

Бис, студенттер, оны чололоп «аристократ» дейтенис. «Аристокра-
дыс» эмди канайткай не деп, мен јилбиркеп кѳрѳп отурдым.

Николай Александрович чѳѳѳѳйди тудала, бир кезек аланзып,
онон Павел Васильевич јаар, мен јаар кѳрѳлѳ, кѳзин јумуп, тамактан
ажырып ѳйди. (Мен арай ла каткырбадым!).

Экинчи чѳѳѳѳй Павел Васильевичке барды. Је ондо не болзын: кыч

берип ийбей! Учинчизи меге келди. Мен эрдиме тийдирип ийеле, ойто жандырдым. Улагашев менин кубарымды бойы ичти. Онон мактады:

— Кем жок... Ада өбөкөлөр жагын билетен эптиринг! Алтай кижинин балазы андый болбой база!

Онын соңында Улагашев стенеде илип койгон топшуурын алала, Кучиякка берди.

— Же, Пабыл, кайла, бис угалы.

Павел Васильевич он будын сол будына салала, көзин јумуп, топшуур согуп, кокурлап кайлады:

Балам, балам, ыйлаба!
Эттү мүнди кайнат берерим!

Николай Александрович десе менин кабыргама чаңчагыла түртүп, Павел Васильевич јаар көзиле имдеп, айдып тургандый: кай деген неме бу ине, көрдин бе, уктын ба?

Је кай меге солун неме эмес болгон.

Павел Васильевич топшуурды ойто жандырып, айтты:

— Слер бойыгар кайлап берзеер, бис слерди угарга келген эмей.

Је Улагашев тамагым оорып јат, үним тунук деп, мойноп ийди. (Чынын айткажын, Улагашев ол тушта карыйла, кайлабай барган.).

Павел Васильевич менин колыма тетрадь ла карандаш тутургызып, столго јууктада отургусты.

— Эмди чөрчөк чийерис, — деди. — Апшыйак айдар, сөн чийерин Јарт па?

Јарты јарт ла. Је мен айттым:

— Мен качан да чөрчөк бичибегем!

— Кем жок, үренерис — деди.

Бу өйдө Улагашев айтты:

— Озогыда улус «Кара-күрен атту Кан-Күлер» деп чөрчөкти сүре-кей јарадып угатан. Оны айтсам, канайдар?

Павел Васильевич — јараар — деди.

Мен чөрчөктин бажалыгын түрген бичип алдым. Онон ары Улагашев кажы ла сөсти айдарын сакыдым. Је ол десе чөрчөктин баштапкы узун үзүгин кайга јуук эдип, түрген-түрген айдып ийеле, токтой түжүп, унчукпай, сакый берди. Мен де унчукпай отурдым. Павел Васильевич бажыла кекийт:

— Чий, чий!

— А нени бичийтен?

— Сен апшыйактын айткан сөстөрүн сананып алдың ба?

Мен, кичүден ала Сайдыстын ончо кайчыларын уккан кижини, кайдын сөстөрүн бир эмеш билбей аа. Је Улагашевтин айтканын бичип турала, кижини кажы бир јерде јастырып та ийерден маат жок. Уят болор...

Павел Васильевич Улагашевти айткан үзүктү катап айдып берзеер

деп сурады. Улагашев катап айдарда, мен кенете санаа алынып, үлгер жолдыктардын баштапкы ла сөстөрүн бичип алып турдым. Ол токтой түжерде, өскө сөстөрүн чүрче ле толо эдип бичип ийдим. Улагашевтин туба тили меге буудак эмес болгон: мен оны жакшы оңдойтом.

Павел Васильевич тетрадьты алала, көзнөккө жууктап, сол мыкынын тайанып алып, көдүрингилү кычыра берди.

Айга-күнге мызылдаган
Ак тайгалу,
Алтайына жалтыраган
Ару-Чечен абакайлу,
Ак талайлу,
Кара-күрөң атка минген
Кан Күлөр журтап жаттыр.

Николай Александрович база ла кабыргамга түртет: көрдинг бе, үлгерди канайда кычырар керек?

Павел Васильевич кычырып божойло, Николай Александровичке ле Улагашевке бурылып, жарлады:

— Јараган!

Олор меге чөрчөк бичири јанынзг экзамен эткенин кайдан билийн! Улагашев бойы бичигенимди јаратты:

— Төкпөгөн, чачпаган эмтир!

Ол ло тушта мени Н. У. Улагашевтин баштапкы «личный секретари» эдип көстөп ийдилер. Айына 400 салковой јал төлөөр дештилер.

Учинчи тушташ

Јайгыда ончо студенттер каникулга јана берген. Общежитиеде бис национальный театрга афишалар јурап, бичип туратан Чабыков Семен деп нөкөримле экү ле артып калдыбыс.

Улагашевтин чөрчөктөрүн бичиирге мен таскай бергем. Ол мени мактап ла турар болды. Је бир катап бис экү ортодо сүрөкей тыг ачыныш болды.

Улагашев кату сыркынду, ачынза, кенетийин атыйланып чыгатын кижи болгон. Бир катап ол Уренчини ненин де учун чугулдап, тайагыла согорго талайган. Мен, нени де сананбай, айдып ийбезим бе:

— Баатырлар үй улусты сокпойтон.. Андый эмес беги, өрөкөн?

Кудай-май, онойдо не айттым болбогой! Улагашевтин јүзи кенете кубулып, үни куурмакту чичкерип, ол мени, јаш баланы чылап, мекелеп, кычырды:

— Бери келзег, келзег, балам!

Керектин аайын чүрче ле оңдоп ийдим: тайак, јарт ла, менин бажыма тийер! Јууктабай турарымда, ол атыйланды:

— Айдарда, чык мынан! Мен адангы да жакшы билерим, эмди сени де билип алдым! Бой-бойыгардан ырабайтырыгар! Чык, кулугур!

Мен тетрадимди капкан бойымча, чыга жүгүрдим.

Улагашевке эмди ойто качан да бурылбазым деп, быжу сананып алала, Сайдыска жана бердим. Адам, бойы каа-жаада кайлайтан да болзо, же чөрчөкти керекке бодобойтон. Ол мени шоодып уткыды:

— Же, Улагаш ла сенин төгүнинг божоды ба? Онын ордына барып, колхозко иште!

Колхозто мен «закрепленный» иштү болгом: темир тырмуушла өлөн жууштам. Бу өдүп турган жайда менин ордыма адам иштептир. Эмди бойым жууп баштадым. Бригадада ончо улус сүүнет... Мен де сүрекей маказырап жүрдим.

Же үч-төрт күннинг бажында энгирде жанып келеле, көрзөм: бистин туранын жанында, чакыда, сөөги бийик, жап жараш кара айгыр туру, коштой — талдан өргөн отургушту абра. «Бу кемизи келди не?» — деп кайкадым. Эжикти ачып ийеле, көрзөм: столды айландыра адам, Улагашев, база кем де отургылайт. Мен эжикти капшай ла жабала, сурт эдип кача бердим. Ол күн айлымда конбогом. Эртезинде энгирде жанып келеримде, адам меге кату жакарды:

— Эртен Улагажына ойто бурылатан турун! Слердин төгүнигер керектү неме эмтир ине! Улагаш Москвага барып келдим дейт, төжинде алтын темдегин де көргүсти.

Эртезинде энем меге нек-сак жууп, жүктендирип берди, мен күүн күч жок городко жойу ууландым.

Озо баштап Павел Васильевичтин айлына бардым. Ол эмдиги Кучияктын адыла адалган оромдо, эки кып турада жаткан. Ончо керектерди ого жажырбай, куучындап бердим. Павел Васильевич каткырды:

— Ба-таа, эки баатыр өөркөшкөн туру не! Же канайдар база! Барып, эптештирер-жөптөштирер керек болтыр.

Экү Улагашевке бардыбыс.

Онын кыбына кирип келеристе, Павел Васильевич көкүрим үнде нип жарлады:

— Же бот, качкынды тудуп алып, ойто экелдим!

Улагашев оорып калган эмтир. Павел Васильевичтин үнин угала, ол төжөктөн көдүрилди. Колын сунуп, мени бойына кычырды:

— Бери кел, балам! Сени бедреп жүреле, эмеш ооруй бертирим.

Павел Васильевич мени ичкери ийдип, Улагашевке жетирди. Николай Улагашевич мени, оогош баланы чылап, бажымды сыймап, айтты:

— Эмди мен чугулданбазым. Сен менин энг ле жакшы, энг ле артык... — Бу туужында ол «секретарь» деген орус сөсти чек жастыра айдып ий-безин бе... Бис Павел Васильевичке экү каткырып ийдибис.

Онын согында Николай Улагашев катап ла колын жастыктын кийинине сукты.

Төртүнчи тушташ

Национальный театр «Темир-Санаа» деп исторический драма тургускан. Тос рольды — Темир-Санааны — Павел Васильевич ойногон. Улузы једишпесте, массовый сценаларда туружарына институттын алтай студенттерин кычыргандар.

Мени ле Тадыев Павелди, јебрен көө-куйактар кийдиреле, колыска узун јыдалар тутургузала, каанның өргөзинин алтын эжигин эки јандап карулдаар баатырлар эдип тургузып койдылар. Каташ Сергей база көө-куйакту, колында кылышту, темир түрменин эжигинде ары-бери аксандап баскындап турат. Түрмеге каанга удурлажа тартышкан баатырды, Темир Санааны, сугуп койгондор... Кенете Темир Санаа түрмеден качкан... Каанның јуртында тал-табыш, кыйгы-кышкы... Ончо баатырлар качкынның кийнинин јүгүргөн. Каташ база јүгүрбей кайсын... Бу тужында артисттерден кем кандый сөстөр кыйгыраы ажындыра темдектелген эмтир. Је бис онызын билбегенис, кем де айтпаган... Каташ јүгүрүп браа-дала, кылыжыла јанып, кенете бастыра залга кыйгырып ийбезин бе:

— Тудаар, тудаар!.. Јодроро майттар, тудаар!

Зал јык ла каткыда.

Спектакль божоордо, Павел Васильевич Сергейге базып келеле, сураган:

— Сен, уул, кандый сөс кыйгырган?

Сергей эмеш чочый берди ошкош.

— А нени кыйгырар керек болгон?.. Јаңыс мен кыйгырдым ба?.. Ончо улус кыйгырган!.. Пашка Тадыев, темдектезе, сан башка «О-ко-ко ку-у-уй!» деген сөс кыйгырган. Бу Сазон Суразаков база кандый да кижі уккадый эмес сөс айдып ийген.

Сергей ол до тушта кандый ла күч айалгадан јенил уштыла беретен.

Павел Васильевич онын ийинине таптап, кокурлап айткан:

— Сен, уул, качыга үренгенче, биске артист болуп кел!

Је профессионал театрда бистин «артист» болуп баштапкы ла калганчы катап ойногониc ол болгон. Онын соңында бисти сценага јуук-татпагандар.

Бежинчи тушташ

Институтка концерт көргүзерге национальный театр келген. Бис, алтай студенттер, тың өкпөөрип турдыбыс, ненин учун дезе, концертти көрөтөн улус: Москваның јарлу профессорлоры, ороонның ончо толуктарынан јуулган студенттер! Кандый ла болгой?

Мен Николай Александровичле, тыш ороондор литературазының профессоры Борис Александрович Грифцовло коштой отурдым. Көп сабазында сцена јаар эмес, залда отургандарга, ары-бери айланып, көрөдим. Концертти ончозы јарадып турганы билдирет. Улай ла колчабы-

жулар... Је эн артык номер Павел Васильевичтий болгон. Номердин ады — «Туулу Алтайла јорукташ». Јорукташтыг амадузы — эл-јоннын кееркедим ойынын көрөри, кожондорын угары. Је Туулу Алтайда јангыс ла эл-јон эмес, ончо тындулар да алдынан аңылу ойынду эмтир.

Павел Васильевич бойынын јоруктажы керегинде јараш алтай акцентиле орустап куучындаарда, улус оны јилбиркеп угат.

...Јорукчы јыш ичиле орук јолло атту јортуп барадыры. База ла көр зө, агычакта айу бийелеп турган эмтир. Павел Васильевич кенете «айунын бийези» деген номерин көргүзет. Јүзүн ле јүүр «па» эдет! Тууралап та барат, кайралап та ийет, бажы ажыра айланып та турат... Залда улус јык каткыда! Учында Павел Васильевич јартайт: айу эзирик болгон, ненин учун дезе, ол ойинен өткүрө көп чымалы јудуп алган!

...Тайгада јүзүн-јүүр үндер сүрекей көп! Павел Васильевич күүктин эткенин, томуртканын токулдажын, сыгырганнын сыйтылдаганын, онон до өскөзин өткөнөт...

...Эгирде јорукчы кандый да јуртка кирип келген. Оны эн ле озо ийттер уткыйт... Кенете сценадан көп ийттердин үни угулат!.. Јуугында, ыраакта... Кажы ла ийт алдынан үндү!.. Күчүктин де шаңжаганы бар...

...Онон ары јорукчы кемнин де айлында конгон эмтир. Тагары јуук ойгонып келзе, бастыра јуртта пөтүктер эдет... Эмди сценадан пөтүктердин үнгүр үндери угулат!

Је Павел Васильевичтин төс номери—албатынын кожондоры... Кажы ла аймак, кажы ла јурт алдынан күүлү, алдынан кожондорлу!.. Павел Васильевич озо баштап орустап сөстөринин учурын айдып берет... Сөстөр дө јилбүлү, каткымчылу!.. Онон кожондоор болзо, үни кандый јараш! Павел Васильевич кажы ла јердин, кажы ла кижинин күүзин белен тудуп алатан. Онын учун мелодиялар башка-башка!

Концерт божогон соңында, Павел Васильевич концерт сүрекей јакшы өткөнине сүүнип, оморкоп, күлүмзиренип, Николай Александрович ле биске базып келди. Алтай да, орус та студенттер ле профессорлор оны курчап ийдилер. Карган профессор Борис Александрович Грифцов ол тушта мынайда айткан:

— Мен Италияда, Францияда узак јаткам, Европанын атту чуулу ончо театрларында болгом, је слердин ойыныгар мени сүрекей кайкатты! Качан да мындый неме көрбөгөм, укпагам! Слерге сүрекей јаан спасибо!

Бу менин Павел Васильевичле калганчы туштажум болгон. Удабай мен фронтко јүрө бергем, а Павел Васильевич 1943 јылдын јайында јада калган.

СОВЕТ ЯНГНЫҢ 60 ЫЛДЫГЫНА

АЛТАЙ КОММУНИСТ БОРИСОВ — КОМИНТЕРННИҢ ИШЧИЗИ

Улу Октябрьский социалистический революция орус ла монгол албатынын колбуларын тазылынан ала кубулткан. Азийда Россиянын каан жаынын жүктеген базынчыкту төлүлерин Совет жан жок эткен. Лениннин төзөгөн башкарузы жүзүн-башка общественно-социальный стройлу государстволор коштой амыр-энчү журтаар арганы жүрүмде бүдүрүп, монгол албаты кемнен де камааны жок журтаар праволу деп жарлайла, бу ороонло тенг праволу колбулар тургузарга белем болгонун угускан.

Совет-монгол колбулар тургузарында Сибирьде Ангара суунын жаказында турган жаан Иркутск город иит Совет республиканын Күнчыгыштагы ийделү куйагындый турган. Бу город ажыра Монголиянын ишкүчиле жаткандарына ла бастыра Күнчыгышка 1920—1922 жылдарда интернациональный болуш жетирер аргалу болгон. Анда РКП(б)-нин Сибирьдеги Төс Комитединин бюросында Күнчыгыштагы албатыларга ол тоодо монгол-тибет албатыларла иштер өткүрер секция, РКП(б)-нин Төс Комитединин Дальбюросынын секретариады, Коминтерннин Күнчыгыштагы секретариады ла онын монгол-тибет бөлүгү төзүлгөн.

Коминтерннин Күнчыгыштагы секретариады Азиядагы ороондор-дын революционный тартыжузын телекейлик ишмекчи ле коммунисттик тартыжузын бириктирери жаынан иштер өткүргөн. Ол өйдө онын ижин жарлу революционер, Наркоминделдин Сибирь ле Монголия аайынча уполномоченный РКП(б)-нин Комитединин Дальбюродоги члени Борис Захарович Шумяцкий башкарган. Ол монгол революционерлер Коминтернле, РКП(б)-ле, Совет башкарула, Владимир Ильич Ленинле колбулар тыгыдары жаынан жаан учурлу иш өткүргөн.

Каруулу иштерде Шумяцкийге эрчимдү болушты бистин жердин кижизи Сергей Степанович Борисов жетирген. Бу кижин монгол революционерлерге Совет Россияла, Коминтернле колбулар тургузарында эн озо болуш жетирген улустын бирүзи болгон. Борисов Коминтерннин Күнчыгыштык секретариадынын жакылтазы аайынча 1920 жылда жайгыда Монголиянын Урга городында (эмди Улан-Батор) революционный организациянын ижиле, керектериле таныжарга барган. Ол бир бурят нөкөрлө Сухэ-Баторго баштаткан монгол революционерлерге жолугуп,

Россиянын пролетариады, большевиктердин партиясы ла телекейлик пролетариат монгол албатыга болуш јетирерин бойлорынын агару кереги деп бодоп туру, ишкүчиле јаткан араттардын ла Монголиянын ончо албатызын интервенттерден јайымданар учун тартыжузын бириктире ууландырып турган Монголиянын албаты партиясынын тактикасын јарадып туру деп бүдүмјилеер. Иркутскта монгол тилле чыккан литературыны јетирер учурлу болгон. Монгол революционерлер бойынын јуунын Тола суунын јаказында јажытту өткүрген. Јуунда турушкан ла Иркутсктан барган нөкөрлөрдө көргөн бир кижинин эске алынганыла болзо, олоор суунын јаказына палатка тартала, чай азып, эт кайнадала, кымыс апарып, айылчыларды күндүлегендер. Партиянын 12 члени айылчыларды күндүлөп тура, бастыра партийный керектерди элбеде шүүжип көргөндөр. Борисов олоорго Коминтерннин амадузын јартайла, реакционерлердин чочыдулузы керегинде куучындап, ајарынкай болзын, баштап тарый бойынын јанына кудай јанына бүдүп тургандарды башкарып турган богдо-гэгэнди тартып алзын деп ајару эткен. Совет Россия болуш јетирерге белен болгонын тузаланып, болушту сурак этсе, чын-чике болор эди деп, ол сүме айдып турган.

Монгол революционерлер Коминтерннин чыгартулу кижизинин јетирүзин угала, совет башкарудан болуш сураар јөптөжү-куучын өт күрерге делегация ийер јөп чыгарган. Јаан удабай эки бөлүк монгол нөкөрлөр Совет Россия јаар атангандар.

Күнчыгыштык секретариаттын јакарузы аайынча Сергей Степанович Борисов Сухэ-Баторго, Чойбалсанга ла өскө дө нөкөрлөргө албаты-революционный партия төзөөргө лө онын программасын тургузарга тын болушкан. Сухэ Батор лө онын нөкөрлөри үч айга Иркутскта јүрерде, Борисов олоорды Коминтерннин задачаларыла таныштырган. Борисов Сухэ-Баторго башкарткан өскө монгол нөкөрлөрлө кожо 1920 јылда 20 сентябрьда Иркутсктын губернский партийный организациясынын ижинде турушкан, олоорды комсомолдын губкомынын ижиле таныштырган.

Сухэ-Батор лө Чойбалсан Иркутскта јүрерде, јашөскүрим, комсомол Коммунистический партияга канча кирези јаан болуш јетирип турганын көргөндөр. Олоор комсомолдын губернский комитединин ижиле теренжиде ле элбеде таныжып аларга күүнзегендер. Олоор јерине јанып барган сонгында јашөскүримди революционный тартыжуга көдүрери керек болорын јарт билип турган.

Ол өйдө Иркутскта комсомолдын горкомында качы болгон Николай Евгеньевич Кузьян мынайда эске алынат: «...1920 јылда күскиде Коминтерннин Күнчыгыштык секретариатынан телефон согуп, бисле монгол делегаттар туштажарга туру деп айдышкандар. Олоор анчадала јүрттерде јаткандарла, бурят, якут ла өскө дө оок албатылардын јашөскүрими ортодо комсомольский ишле тачыжарга күүнзеп турган.

Андый туштажу комсомолдың губкомының ончо члендерин јилбиркеткен. Бис ого јазап белетенип алар деп јөптөштис. Уткуулду куучын белетегенис, оны губкомның члени Степа Адаманцев айдар учурлу болгон. Је ол туштажу эртезинде ле өдүп, бистинг шүүлтебисле болбоды. Бис таныжып алала, чүм-чам јогынан куучындажа бердис. Нөкөр Борисов бисти Монголиядан келген нөкөрлөрлө таныштырып, бойы дезе тилмешчи болорым деп айтты. Бир монгол бойын Чойбалсан деп аданганы сангама кирет. Ол орус тилди јакшы билген, бис оның учун јеңил куучындажа бердис. Кезикте айылчылар бой-бойлорыла монгол тилле куучындашкан. Байла, кандый сурак берерин шүүжип тургулзган болгодый. Делегаттарды анчадала комсомолдор совет јанды тыгыдарында, советский строителство канайда туружып турганы, олардың үредүзи, јашөскүрим комсомолго кирерине ада энелери кандый куундү болгоны јилбиркеткен.

Монгол нөкөрлөрди бистинг јакы газеттерис, Владимир Ильич Ленин, Коммунистический партия керегинде бичиктер, комсомольский ячейканын памяткалары ла өскөлөри де сонуркаткан. Олардың бир кезигин бис айылчыларга сыйладыс.

Экинчи туштажу эки күннинг бажында өткөн. Ол тушта айылчыларды бистинг төзөмөлдү ижис, комсомолдың структуразы, комсомолго аларының ээжилери јилбиркеткен.

Коминтерннинг чыгартулу кижизи нөкөр Борисов оларды гранга јетере үйдежи, партияның баштапкы съездин белетеп өткүрерине болушкан. Троицкосавск городто ол монгол нөкөрлөрлө јан учурлу јуун өткүрип, гранның јанында јаткан јурттарда, городтордо баштапкы партийный съезде колбулу ишти өткүрер јөп јарадып алгандар.

Сергей Семенович керекти, анчадала тактический ле ишти төзөөр сурактарды јакшы билер кижі болгон. 1921 јылда 20 февральда өткүрилген јуунда јуу-јепселдү ийде күчтер төзөөр, албаты черүзине Сухэ-Батордың адынан улус алар јөп чыгаргандар.

1921 јылда 1—3 мартта Троицкосавскта Монголияның албаты партиязының баштапкы съезди өткөн (1925 јылдан бери ол Албатыреволюционный партия деп адалат). Съезде «Москвага јүрүп, анда өткүрген јөптөжү куучынның итогтары керегинде делегацияның отчедын», «Коминтерннинг задачалары ла Монголияның јайымданаачы тартыжузы керегинде» докладты шүүжип көргөндөр. Съезд албаты черүнинг штабын төзөөр, партизанский черүнинг баш командующийине Сухэ-Баторды тургузып, кыдат олјочыларла, орус агвартеецтерле јуу-јепселдү тартыжу баштаар јөп чыгарган. Партияның политический платформазы јөгтөлгөн, онын Төс Комитеди төзөлгөн. Съезд Коминтернинг Исполкомының алдына Монголияның Албаты партиязының Төс Комитединде јаантайын иштеер чыгартулу кижизин көстөзин деп сурак эткен. Андый чыгартулу баштапкы кижі Сергей Степанович Борисов болгон.

Онын Монголияда Коминтерннинг чыгартулу ишчизи болуп жүргенин темдектеп, монгол историк Даш нөкөр Борисов бистинг партияга чындык стратегия ла тактика тургузып аларына, бу ишти ле политиканы телекейлик революционный движениениг амадузына келиштире тѳзѳрине болуш эткени керегинде бичийт.

Быйанзак монгол албаты совет революционерлердин болужын бийик баалап, олордын ады-жолын ундыбай жүрет.

1931 жылда 12 июльда албаты республиканын онјылдыгын байрам-даар тушта Кичү Хуралдын Президиумы Сергей Степанович Борисовтын Монгол Албаты-революционный партияга ле революцияга јетирген аныгу болужын темдектеп, оны јуучыл керектер учун берилетен «Кызыл Мааны» јуучыл орденле кайралдаган. Мындый ок кайралды Борис Захарович Шумяцкий база алган. 1966 жылда дезе онын 80 јажы буткениле колбой Улан-Батордын бир оромы Шумяцкийдин адыла адалган.

Монгол историк нөкөр Даш Борисовтын ол ѳйдѳги јүрүми ле ижи керегинде материалдар сүрекей ас деп кородогонду темдектейт. «Чындап та, ол не кижип болгон, революцияга качан, кандый јолло келген, онын салымы онон ары кандый болгон? Мени, шиндеечи-историк кижини, бу да, ѳскѳ дѳ сурактар сүрекей јилбиркеткен. Је онын каруулары узак ѳйгѳ бедрелип, табылбаган болгон. Јүк ле бу јуукта Сергей Степанович Борисов бистин јердин кижип болгону ч јартал алдым...»

Түгенген июнь айда Монгол Албаты-революционный партиянын XVII съезди ѳтти. Партия Азиянын сыранай сондогон ороондорынын бирүзинде тѳзѳлѳлѳ, Коминтерннинг ле онын Күнчыгыштык секретариатынын болужыла монгол албатынын озочыл отряды болуп, 1921 жылда албатынын революциязынын јенү аларында ла ороонды капиталистический эмес јолло ѳскүрип апарарында тѳс ийде-күн боло берген.

Албаты революционный партиянын баштапкы качызы Албатынын Улу Хуралынын Президиумынын Председатели нөкөр Цеденбал социализмнинг строительствозында орооннын јаан једимдерин темдектеп тура, общественный јадын-јүрүмди јангырта тѳзѳѳринде једип алган једимдер јангыс ла монгол албатынын бойынын чылазыны јок ижинин шылтузы эмес, је анайда ок Советский Союзтын ла најылык карындаштык болужынын шылтузы деп бичиген.

Бу најылыктын тѳзѳлгѳзинде, пролетарский интернационализм јанынан Лениннинг идеяларын бѳдүреринде бистин де јердин революционери Сергей Степанович Борисов турушканын бис бийик баалап, санаа-јүректе алып јүредис.

С. Пахаев, историялык наукалардын кандидады.

ОЛ МЫНАЙДА ТӨЗӨЛИП КӨНДÜККЕН

Жирмезинчи жылдарда чыккан газеттерди ачып көрөли.

Бу газеттердин саргара берген листтери биске көп жылдар мынан кайра не болгоны керегинде айдар.

Алдыста большевиктердин Российский коммунистический партия-зынын Алтайский губкомынын органы — «Красный Алтай» деп газет. Онын икннде чыккан номерлеринин бирүзінде Туулу Алтайда Российский Федерациянын бөлүгү эдип, автономный областты төзөөри керегинде Бастыраоссийский Төс Исполнительный Комитеттин Декреди жаралган.

Газеттердин страницаларынын бирүзінде «Бичик-биликке текши үренер!» деп кычыру алдында Экинурдагы журт Советтин председатели Чилекей Апоятотын письмозында мынайда бичилген: «Бойымнын төрөл журтымда мен бу жуукта ликпункт ачтым. Эмди тургуза исполкомнын члендерин үредип турум. Карандаштар жок. Бу письмону окло бичип жадым».

Ол туштагы кату өйдө Туулу Алтайдын өзөктөринде Кара-Корумнын ла Колчактын оодо соктырткалак бандалары анзырап та турза, же революциянын жегүлү жалбыжы көчкүн алтайларга жаңы жүрүмнин жаркынын жарыдып турган. Тууларда кызыл партизандарла кожо актарга удурлажа тартыжунун уур жолдорын өткөн, өштүнүн окторына көп катап шыркалаткан, бийик сынду Чилекей Апоятоты сүрекей де бичикчи деп айдарга болбос. Же онын жуу-согуштардан арткан окло «Бис кул эмезис!» — деп, бичиген сөстөрүн кычырганда, онот тары ла ок ытанат.

Жииттер ле жажы жаандай берген улус бойынын үредүчизин ээчиде «Бис кулдар эмезис» деп сөстөрдү үйелеп кычырып турдылар. Олор бу сөстөрдү ыраак турлуларга жетирип, андагы жокту-joyуларга жаңы жүрүмнин учурын жртаар.

Бир мун тогус жүс жирме экинчи жыл онот ары өдүп жат...

Азыйда волостной управа болгон эски турада жаңы типография иштеерин баштаган. Ой орой до болзо, же метранлаж газетте жарлалар материалдзрды жууп, белетеп туру. Сүрекей каруулу ла жаан учурлу жакылта берилген! Бу жуукта ла төзөлгөн автономный областтын бойынын төрөл газединин — «Ойротский край» деп газеттин баштапкы номери эртен, Улу Октябрьдын бежинчи жылдыгынын күнинде, кыйал-

та жок кепке базылып чыгар учурлу. Ол түндө полиграфисттер ле редакциянын иит ишчилери чек уйуктабадылар. Улгерлер ле көп статьялар бичилген. Јербойынын журукчызы телекейлик пролетариат-тын башчызы В. И. Ленинниг сүрин жураган.

Газет ойинде чыккан. Онын баштапкы страницазында сүүген ле кару Ильичтин сүри жарлалды. Ол тушта поэттердин бирүзи мынайда көдүринилү бичиген:

Каан јангынын кынјызын
Албаты үзүп, јайымдалган.
Эмди бисти Советтер
Ырысту јүрүмге баштаган.

Областной типографиянын иштеп баштаган 1922 јылдын күзи — онызы Туулу Алтайда ишмекчи класстын төзөлгөн ойи деп айдарга јараар. Ол јылда Октябрьдин байрамынын демонстрациязын полиграфисттер бийик көдүринилү айалгада ачып, баштапкы колоннада өттилер. А ой дезе јаан чочыдулу ла кезедүлү болгон: Алтайдын тууларында бандиттердин адыжы эмдиге ле токтололо.

Ол өйдө областной газет бойынын баштапкы кычыраачыларын ороон ичиндеги ле гран ары јанындагы солун јетирүлерле бойынын ойинде таныштырып турды. Ол күндерде кычыраачыларды ЧОН-нын Иван Иванович Долгихке баштапкан отряды есаул Кайгородовтын ак бандазын Катандуда оодо соголо, Јаламаннын ажузында өткүрип турган согуш-тартыжунын айалгазы сүрекеј јилбиркеткен. Газет бу отрядтын јенүлү жуу-согуштары керегинде јетирүлерди элбеде јарлаган.

Бис областной архивте «Ойротский край» деп газеттин јирме јылдарда чыккан номерлерин көрүп, журткорлордын ыраак журттардан ийген письмолорын јаан ајарулу кычырып турадыс. Газетте јарлалган кажы ла корреспонденция, кажы ла јетирү заметка ол бистин областын ундылбас историязы. Бу јетирүлерде јаны јүрүмнин сүүмјизи, журттарда классовой тартыжу там ла элбеп турганы керегинде айдылат.

Газетте ол өйдө јарлалган бир канча јетирүлерле таныжып ийели. «Кулактар амыр билбейдилер». Майманын кулактары јербойындагы советтерге выборлор өткүрер деп угала, абыстын јөби аайынча кандидаттардын списокторына бойынын жуук нөкөрлөринин ады-јолдорын бичидилер. Је јокту-јойулардын јилбүлерин корулап турган партийный ячейка ла волисполком бу кандидаттардын келишпес болгонын јартап, олордын ады-јолдорын списоктон чыгара кырып салдылар. Олордын көп јаны Конституция аайынча, керек дезе, үн де берер правозы јок болганы јарталды.

«Алтайлар јаан журтка көчкилейт». Бешпелтир өзөктин эл јоны бойынын текши жуунында мындый јөп јараткан: бистин бичик-билик

билбес болгоныс ла элден ле озо јер башка чачынгы јатканыс јурт хо-
зяйство агыйнча ишке јаан буудагын јетирет. Онон улам балдарыска
да үренери күч болуп јат. Онын учун бис ончобыс Бешпелтир јуртка
көчөр деп јөн јарадып алдыс.

«Мекеден неме болбоды». Алтайда јарлу бай Кульджин Аргымай-
дын уулы Карман јажы јеткелек Токтой Бордиловты батракка алып,
оны амыралтазы јогынан түндү-түштү иштеткен. Качан Токтой комсо-
молго кирерде, Карман оны јуундарга божотпой турды. Је Бордилов
комсомолдын болужы ажыра јуундарга јүрүп турган. Липунктка јүрүп,
кийинде совпартшколго барган. Ол иштеген јалы учун 700 салковой
ды төлөзин деп, Кульджинге некелте эткен. Јаргы онын угузу бичигин
көрөлө, байды үзери үч јүс эки салковой төлөзин деп јаргылаган
Анайда, байдын јокту уулды јалы јокко кулданар деген мекезинен
неме болбоды.

«Кулакка јарабаган». Ондой аймакта Кайынгчы јурттын кулагы
Щербаковко јаңы үредүчи јарабай туру.

— Менин уулымды үредүчи эдер керек. Онон туза көп болор.
Азыггы үредүчи Сабашкин оору, јаңы үредүчи нени де билбес —
деп, ол ајдат.

Јаңы үредүчи школго элден ле озо јоктулардын балдарын алып
турганы кулакка јарабай јат.

«Культура учун улу поход». Эл јонды бичик-биликке үредери учун
тартыжу там ла элбеп туру. Кол до салып билбес бир канча мун улусты
бир јылга бичикке үредип алар керек.

«Ойротиядагы баштапкы трактор». Майманын Подгорновкадагы
машинала иштеерине төзөлгөн өмөлиги Улалунын кредитный общест-
возы ажыра «Фордзон» деп тагмалу трактор садып алган. Бу трактор
бойынын баазын эки јылдын туркунына иштеп салар.

Орус ла алтай тилдерле чыгып турган «Ойротский край» деп газет
бойынын баштапкы ла номеринен ала элбек калык-јонго большевик-
тердин чындык сөзин јетирип, јадын јүрүмди ле культураны коммуни-
стический төзөлгөлөр аайынча јарандыра кубултарына ишкүчиле јаткан-
дарды кычырып, оларды кулактардын, байлардын ла јайзандардын
арткан-калганыла күүн-кайралы јок тартыжу өткүрерине кычырган.

Ол тушта областтын төс городында «Красная Ойротия», «Кызыл
Ойрот», «Ойротский комсомолец» ле пионерлердин «Белен бол!» деп
төрт газет чыгып турган. Типографияны эмди педагогический инсти-
туттын библиотеказы иштеп турган турага көчүрген. Је ол до база ки-
чинек болгон.

Бир канча јылдын бажында, Ада Төрөл учун Улу јуу башталар ал-
дында, ол тушта городтын јаказы деп бодолып турган јерде, типогра-
фиянын јаңы туразы тудулды. Бу бастыра ишчилерге сүрекеј јаан
сүүмји болгон.

Је көп полиграфисттерге бу жаңы турада узак иштеерге келишпеди. Анзыраган өштү амыр жаткан Төрөлиске жуу-чакту келген. Көп полиграфисттер жуунун баштапкы ла күндеринде Төрөлин корыырга фронтко атандылар. Олордык тоозында он јети јашту наборщик Саша Фролов. Ол жууга бойынын күүниле атанган. Ишмекчинин уулы — јиит ишмекчи комсомол Саша анайда Төрөлине јаан ченелтелү өйдө оны корулаарынын баштапкы рядында болды.

Ол жууда бойынын профессиязына чындык болуп, дивизионный газеттин типографиязында иштеген. Је Сашага Јенүнн кўнин уткыырга келишпеди. Ол Дунай суунын јарадында өштүге удурлажа өткүрген жуу-согуштын бирүзинде өлгөн.

Типографияда технорук болуп иштеген Александр Иванович, Сашанын адазы, ол жуу-согушту јерден төрөл Алтайына ойто јанбаган.

Горно Алтайсктын полиграфисттеринен көп улус Ада-Төрөл учун Улу жуунун јалаңдарында јен јастанып јыгылган... Олорды иште жаңы өзүп турган јаш үйе солыган.

Јуунын кийнинде уур 1946 јылда он беш јашту Гена Фролов лосыйны Тамара, адазынын, эје-аказынын јолыла ишмекчи класстын мактулу керегин онон ары улалтарга типографияга иштеерге келдилер.

Геннадий ле Тамарага наборный цех кичү јаштан ала таныш. Геннадий революциянын алдындагы өйдө онын адазынан үренген јаан ченемелдү наборщик Александр Сергеевич Хохолиннин үренчиги боло берген. Александр Сергеевич полиграфияда бежен јылга улай иштеген. Ол көп тоолу полиграфисттерле кожо жууда болуп, анда бойынын јалтанбазы учун көп ордендерле, медальдарла кайралдадып, јенүнн кийнинде төрөл јерине јанала, ойто ок типографияга иштеерине барган.

Коммунист Виктор Матвеевич Шелепов цинкографияда одус јылга улай иштеп келди. Эмди ол цинкографияны ла офсетный бөлүкти башкарып јат. Предприятиени технический јанынан јарандыларында бу ишчи турушкан.

Азыйгы цинкографияны эмдигизиле тўндештирерге болбос. Ол тушта көп иштерди колдын күчиле бүдүретен болзо, эмди бастыразын механизировать эдип салган, өндү журукту бичиктерди кепке базып чыгаргадый јазалдарла јеткилделген.

Типографиянын өскө дө цехтеринде сүрекеј јаан кубулталар эдилген. Алдында «Звезда Алтая» эмезе «Алтайдын Чолмоны» газеттердин номерин ак-јарыкка чыгарарына 12—14 час ой керек болуп турган болзо, эмди дезе ротационный комбайн-машина бир ле частын туркунына 20 мунг экземпляр оттискти белетеер аргалу.

Јаңы техниканын, өскө дө көп јазалдардын шылтузында типографиянын продукциязы бийик чыңдыйлу чыгат.

Букваларды колло терерин линотипле солыганы удај берген. Ли-

нотипле иштеерин эң озо Клавдия Худякова баштаган. Онын алдында ол наборщик, верстальщик болуп иштеген. Клавдия Васильевна Худякова предприятиеде онынчы бешжылдыктын экинчи жылынын календариле эң озо иштеп баштагандардын тоозында.

Бөлүктин мастери Агния Александровна Шапина бастыра цехтин ишчилери Клавдия Худякованын баштанкайын жарадып уткыган деп темдектейт.

Типографиянын коллективи көп жылдарга улай полиграфияда иштеп турган ишчилерди жолду тооп турулар. Бу жуукта предприятиенин ишчилери Борис Даниловтын ла онын уйи Валентинанын типографияда иштегенинен ала жирме жылдыгын жаан көдүринилү темдектедилер.

Бистин өйдөгү полиграфисттердин жаңыс ла профессиональный таскадузы ла билгири бийиктеген эмес, же анайда ок олордын күүн-табынын, культуразынын кеми бийиктеген.

Бу учуралда Анна Михайловна Тыдыкованын жүрүмү илбүлү. Ол типографияда бойынын ижин техничка болуп баштаган. Эмди ол печатник. Оңдү журукту бичиктерди кепке базып чыгарары жанынан жаан каруулу ишти бүдүрп жат. Анна Михайловна общественный да иште эрчимдү туружат. Ол КПСС-тин горкомынын члени.

Георгий Михайлович Шалагин типографияда 1939 жылдан ала иштеп туру. Ол бу предприятиеге анда ишмекчи коллектив жаңы ла төзө-лип турар тужында келген. Ада-Төрөл учун Улу жууда туружып, көп катап кайралдаткан.

Эки жыл мынан кайра ветеран-механикти коллектив амыралтага үйдешкен. Же Георгий Михайлович эмди де иштеп, бойынын билгирине көп ииттерди үредип, таскадып жат.

Бастыра бойынын жүрүмин типографияла, областной газетле кол-боп, бир канча жылга улай газеттин каруузына турар качызы, баш редактордын заместители болуп иштеген Геннадий Никифорович Палкин керегинде бир канча жылу сөс айдар керек.

1922 жылдын күзинде ол типографияга керектү машиналарды ла жазалдарды бистин областьтын төс городаына жетирген. Бойынын ижин наборщик болуп баштап, полиграфический производствонун бастыра бөлүктөриле таныжып, калганчы жылдарда типографиянын директоры болгон.

* * *

...Эңир түрген кирет. Туралардын көзөнөктөрүн электрооттор жа-рыдып туру.

...Түн өдө берер. Жаңы таң жарыыр. Типографиянын будугы жыта-нып турган жаңы газеттер онынчы бешжылдыктын улу стройкаларындагы иш, телекей үстинде айалга, төрөл алтай жеристин ишчилеринин жаңы једимдери керегинде јетирүлерле кычыраачыларды таныштыарга бу предприятиеден аткарылар.

ЈАНҢЫ ЧҰМДЕЛГЕН ҰЛГЕРЛЕРДЕН

Ал. Саруева

ТӨРТ ҰЙЕЛҰ ҰЛГЕРЛЕР

Сени изў сўўгеним
Јўректен кожонло тўгўлет.
Сўўген агару Тўрўлим,
Чечектеген талағ кўрўнет.

Тўрўлиме јутпа тийерде,
Тўжимле јолын бўктўгўм,
Тонокчыл јуулу келерде,
Сўрўп, ичеенине јетиргем.

Омок, јайым орооным
Јаркындайт амыр-энчўле,
Ойгорлорлу орооным
Јаантайын јенўлерлў.

Мўштў-тытту Алтайым,
Мўнкў сўринг санаамда.
Ойгор Ленин орооным,
Озочыл ийден салымымда.

Кўк ўзўми кўгўргўн,
Кўгўргўн јалағ кўрўнет.
Мўштў тайга теңкейген
Мўнкўлўк Алтай мўнўнделет.

Ак-јарыкта јер шарым
Кўнин эбирип ол барат.
Јолынағ кыйбас партиям
Јонын ичкери апарат.

Кўн јўрўмдў јер-шарысты
Кўўни јокко јемиртпезис,
Ак-телкемде кеен јеристи
Амыр-энчўле кўдўрерис.

Амыр-энчў кўўнибисти
Коммунист партия кўдўрет.
Акту, мергендў ижибисти:
Амаду — коммунизм кўўрўдўт.

Јадын-јўрўм Алтайымда
Јаранып чечектегени кўрўнет.
Јери кеен крайымда
Јелбейген мажактар кееркенет.

Мўнкўлерлў Алтайымда
Мал да, ағ да кўп ўзўт.
Байлык бўткен таламда
Баатыр иштер кўп бўдет.

О, баатыр кептў социализм,
Сени омок кўдўрген јоғыс па?!
Санаама кирген социализм,
Јолыннағ кыйбаған јоғыс па?!
Эмдиги ойдин баатыры
Коммунизмди кўдўрет.
Космос-тўдўскек баатыры
Канадында амыр экелет.

Чечекте, амыр орооным,
Ойгорлорын кўптўзин.
Чечекте, јайым орчыланым.
Ойгор ийден там ўссин.

Коолоткон кожоным,
Коммунизмге јомўшсин.
Агару ўткўн ол јолым
Калык-јонымда ўчпўзин.

КЕРЕГИМ ЛЕ АЛАНЗУУМ

Бажы-көзим айланып,
 Башка санаа алынып,
 Базып жүрдим унчукпай
 Майма суузын жакалай.
 Башкы керек, бар жүрүм,
 Башталгалу көс-көрүм.
 Баатыр үйөм, бу ойым,
 База үйим, балдарым, —
 Бастыразын көдүрдим,
 Баш-жүрекке бадырдым, —
 База күч ле базарга,
 Бадалып карга барарга.
 А Керегим амадап,
 Аркама сайт: «Бас ла бас,
 Алып болзон, жээн алта, —
 Аайы болор, жол аяс!»
 Же Аланзуум карамдап,
 Женимненг тутат: «Токтодын,
 Жеткерлү жол, бил, тында,

Једими ас, јетпес тын!»
 «Јок! — дедим мен ологро, —
 Јол ортого токтоорго
 Јобол меге тийген бе?
 Јоболдон чочыыр, мен эр бе?
 Јонго керек Керек — чын,
 Је Аланзу да арга-тын
 Јолду, чындык болорго,
 Јенүнинг баазын ондоорго.
 Экүленг керек. Чын аайын
 Экүленгенг јаантайын
 Элий-селий тындайын,
 Эркіндү јолго алайын!»
 Бат, анайып аайлажып,
 Бажын-учын ылгажып,
 Базып жүрдис јол шэктай
 Майма суузын жакалай:
 Аланзуум ла Керегим —
 Айрылбас эки нөкөрим.

ТАН АЛДЫНДА КҮҮК ЭДЕТ

Тан алдында күүк эдет, —
 Танылузын үнинин!
 Табыскакту күүн келет, —
 Табылбазын түбинин.
 Күүктин үни бу тушта
 Күр-көксинге кайкалды.
 Күүнзеп, сүүнил уккжын,
 Күчингди бил талайдый.
 Кату сагыш, карыгыш
 Кайда барат кенете! —
 Кайран бу јай, карлу кыш
 Канайып ойто келет не,

Качан камык јолдорын,
 Качандый болгон эл-јонын
 Каруулу сени эткенде,
 Караны јен дегенде;
 Качан ару бу тагын
 Катап адар тужы бар,
 Качан јажын-јаркынын
 Кайкалду күүк јажыар.
 Кандый салым белгелеп,
 Кайкада эттин, көөркий куш?
 Карангуй јолды илелеп,
 Кайып ла бер сен тудуш.

ИИТ ПРОЗАИКТЕРДИҢ ЧҰМДЕГЕНИНЕН

Жергелей Маскина

УНЧУКПАС КЕЛИН

Јағарай болчок туразының эжигин бутла капшай жаап, јалбыш-кызыл арчуулын кайра тартынып, уйын көрөргө каалгазынан чыкты. Ол уй көргөн кижиге болуп, каалганын јаныла ары-бери эмеш баскындап турала, чеденниң толугына јажынып, келетен кижизин сакый берди. Кижизи дезе черүдег келгени чала удай берген уул — Тысов Тордой.

* * *

...Јағарай иштин ортозында јүгүрип туруп, кызыла экү бир эмеш өлөн эдип алган болгон. Ол өлөнгин чедендеп берер кижиге чек чыкпай турган. Јағарай ого санааркап, аргазын таап болбой ло јүрген. Эңир сайын јойу јүгүрип туруп, агажын кезерин кезип алган. Күнүн ле тидинбей туруп улус айбылаар, улус дезе керектебес. Шыралап јадып балазыла экү эдип алган өлөнгин мал јип койор болор деп коркып, кезик түндерде уйуктап та болбойтон. Бир күн арга јокто, не болзо ол болзын деп бек сананала, Тордойды айбылаган. Тордой эрмек те айтпай, чеденди эдер болды. Јағарай сүүнеле, айлында јакшы күндүү белетеп салала, эңиргери сыр јүгүрүкле аркага јеткен. Келзе, Тордой чеденди бир јолдой салып койтыр. Ол озо баштап болужарга тидинбей, уялып турды. Је иштеп үренип калган кижиге Тордойдың јакыскан иштеп јатканын көрүп, эпјоксынып турала, эрчимдү болужа берди.

Айландыра бүрүнкийлей берерде, чеденди бүдүре тудуп ийдилер. Онон Тордой обооны айландыра базып, салкын самтарадып койгон јерлерди эптеп базаырып турарда, онын јаан күчтү колдорынан Јағарай көзин албай турды. Улустын таныжатаны, бой-бойын јарадатаны башка-башка. Јағарайга Тордой колдоры ажыра јарай берди.

Келинниң көрүжин сезип ийеле, Тордой кенетийин кайа көрди. Је бу өйдө Јағарай јакыс ла өлөн керегинде сананып, ого быйанду-быйанду удура көрди.

— Сениң болушканыга мен сүүнип јадым. Сен эмес болзон, база ла јалынып базар эдим. Тен коркушту ла јаан быйаным айдып јадым — деп, катап-катап айдып, чеденди ширтей көрүп, айландыра базып турды.

Тордой ончозын јик јок этире јазайла, унчукпазынан ла адын је-

динеле, аркадан түжүрө түргөн базып ийди. Жаңгарай кийининен ийт женижиле келетти.

Өзөккө түжеле, Тордой адын бура тартып, минерге турала, токтой түшти. Жаңгарай десе токтобой өдө жүгүрүп баратты.

— Сен айла, адынды аайлап койоло, бистинг айылга кир. Мен сени күндүлейин деп турум — Жаңгарай базыт бажынан айда салды.

— Атка минип алгар. Мен жойу база берерим — деп, Тордой катузуп айтты.

— Алдырбас, бар ла. Меге незин килеп турун. Мен жүреербей. Баспаган жер эмес — дейле, Жаңгарай үрөнгөн аяс кайа да көрбөй ичкери болды.

Тордой адын ойто жединип алала, Жаңгарайды ээчий базып келетти. Жаңгарайдын кайа көрүп те турганы жок. Ол десе келинди кийинен ширтеп баратты. Талтак буттары, жабыс, таларкак сыны, жүрүмнөн арып калган чырайы, анаар ла кийингени уулга жарабады. Алдында жайбаңдап бараткан келинди чаптыксынып, ол адын жедингенче озолой берди.

Деремнеге кирип ле келерде, Жаңгарай коркушту терлеген ого жаба жеделе, айлына база катап кычырды. Тордой унчукпазынан оны ээчий базала, каалгага адын буулап салды.

Айак уруп турала, Жаңгарай онын колдорунаан ойто ло көзин албай барды. Тордой оны тургуза ла сезип ийген. Сананбаган жанынаан келинге ичинде килеп калды.

— Арчуулын чечип койзон, сенин чачын сүреен жараш — дейле, ол күлүмзиренип, арчуулды келиннин бажынан алып ийди.

Ол күн Тордойдын ээрлү ады тан атканча Жаңгарайдын эжигинде туруп калган..

Олор танышкан кийинде бир канча өйдүн бажындз Тордойды колхоз ыраак город тоон эки айдын үредүзине ийген. Жаантайын келбейтен учун атанар күн алдында, түнде Жаңгарай айлынын одын күйдүрбей, көзноктин жанында жаш кыс чылап узак отурган. Ле Тордой ол күн келип барган.

Тордой барган кийинде, Жаңгарай бойын барлу деп билди. Ол улустан уялып, кедери бозулар азыраарга суранган. Оны деремнеден тын ыраак жок жаантайын бозу азырап келген Эртечи деп келинге кошкылап берди. Онон ло бери Жаңгарай деремнеде көрүнбей барган. Анан-мынан копты уккан Эртечи Жаңгарайдан нени-нени угар деп жапшынып ла турар болды.

Жаңгарай десе жагысканга коркушту туйуксынып турала, бир күн Эртечиге чынын айдып берди. Эртечи онын куучынын угуп, ичинде килей берди.

— Ле сен айылдын ла ижин эдип отур. Жаан ишти мен эдейин. Бу улус не ле болор. Мен сен ле ол уул керегинде чек башка эдип угуп турбай.

Јаңарай унчукпады. Эртечи иш ортозынан куучындап ла турды.

— Јажы јаш ла. Је канайдар оны, кижининг салымы кандый ла болуп турбай база.

— Эмди канайдайын? — Јаңарай бурулу сурады.

— Не деп айдар кижиге, эп јок ло неме болуп калтыр. Ысқо кижиге болзо, сөс тө јок. Јаш не. Бойың билетен туруң, јаш кыс эмесин. Јаңарай санааркап калган ол ло бойы отурды.

— Бойы нени-нени айдат па?

— Ол билер эмес. Ойңдо, күүни јок кижиге болбой.

— Је бойың ла билетен туруң, Јаңарай.

Оның ла кийинде Јаңарай Тордойдон барлу деп табыш уулдың энезине јетти. Энези чочыбады да, јаан кижини јарадып, алза алзын деп ичинде сананды. Је тилдү, омок төрөөн келиндер энезин токтодып, амыр бербей баргылады. Бир күн Тордойдың энези Эртечини айлына кычырып келди. Төрөөн келиндер тен јаан байрамга јуулгандый, чай эш кайнаткан отургылады. «Былар нени ле эдерге туру болбогой» — деп, Эртечи ичинде сананып, келиндер дөөн соок көрди. Андыйы чын ба деп оноң келиндер эмди ле сураган болзо, Эртечи јара айткылайла, чыга конор эди. Је келиндер токуналу куучындарын бор кардан, малаштан баштагылады. Эртечи токунап, куучындажып, олорто кожо чек эмеенсий берди.

Јаңарай керегинде куучын башталарда, Тордойдың энези унчукпай аяк ла уруп турган кижиге болуп отурды.

— Бу сен канайып турган кижиге, тен улустаң уялзаң. Оның тен балазы барардан башка — деп, таай эјези оның унчукпай отурганына кыјырантып, эдер-тудар немезин таппай отурды. Оны ээчий келиндер күүлеже берди...

Бүгүңги тушташты Јаңарай эки ай сакыган. Ол көөлгазының јанына карануй тадыра киргенче ле турды. Тордойдың деремнеле басып турганын түште көргөн болгон. Эмди оның энезининг сөзине бүдүп, жүрексиреп сакып турды.

Ой оройтып, деремне чек тымый берди. Јаңарай чыдажып болбой клуб јаар басты. Јууктаарга кемзинип, јажынган аясту турала, көрүп турза, клубтың ичи-тышты үзе јииттер эмтир. Сенекте танкылап турган уулдардың ортозынан Тордойды танып ийди. Јүреги тургуза ла көкип чыкты. Түрген айлына келип, тураның одын јарыдала, база ла сакый берди.

Түн ортозы једип барадарда, сакып болбой, ја раш ла деген кийимин кийеле, клуб төөн барды.

Клубка кирип барза, тозын деп неме көдүрилген, ийиттер тансабайтап жат, Тордой баян ойноп отурды.

Баштап тарый Жаңарайды кем де аярбады. Тордойдын көзине илинере болуп, ол ого араайынан жууктап, көзнөккө жөлөй, жарт ла удурат туруп алды. Же Тордой бир де аярбады. Жаңарай десе ийиттердин ойынына сүүнип, бойын чек ундып койды. Кенетийин эки кыс каткыга чек сыйылдажз берди.

— Жаңарайды көрзөөр — дежип, каткыга арай жыгылгылабай тургулады. Ойноп жаткан уулдар, кыстар үзе Жаңарай дөөн көргиледи. Жаңарай десе ак арчуул тартынып алган, ак носок кийеле, бийик каблукту кара туфля кийген, жаңы фуфайкалу, не де керек жок сүүнчилү турды. Оны көргөн ийиттер каткыга бой-бойына табарыжып, арай жыгылгылабай барды. Жаңарай десе олорло кожо ло сыр каткыда турды. Каткы ортозынан кезик кыстар арбаныжып турды:

— Бу бери не келген.

— Бу кандый уйалбас үй кижиге эди, мынын уктабай басып турган немези не эди...

— Эм коп ло жайар деп, көрөргө келген не...

— Айла тен жаранып ийген — дейле, ойто ло каткырыжа бергиледи. Тордой Жаңарай дөөн бир де көрбөй, ойынын үспей ойноп отурды. Ол бойын ийиттерге билдиртпеске сананган.

Удабай ойын токтоп, ийиттер таркап баштагылады. Жаңарай ончозынан озо чыгара жүгүреле, толукка жажынып алды. Башкы кыстар үүрлежип, жангылай берди, кийиндегизи нени де жөптөшкилеп тургулады. Онон Тордой баштай бир тоолу улус клубта иштеп турган кыстын айылы дөөн баскылады. Жаңарай билдиртпезинен кийинен барды. Олор куучындажып, кокурлажып тура дөөн киргилей берерде, Жаңарай ол турага одоштой турган мылчанын эжигинде кыбына кире конды. Мынан турадан чыккан улус жакшы көрүнүп турган, Жаңарай десе Тордой кемле кожо жанарын көрөргө отурган.

Эки кыптын оды жарып, улустын көлөткөзиге көзнөктө элбендежип турала, токунай берерде, Жаңарай эптеп отуруп алды.

Түн ортозы өдүп баратты, от то өчпөди, кижиге чыкпады. Жаңарай десе соокко калтыражып отурды. Кандый да жылууда тайга жердин түни соок болотон. Бүгүн айла айдын болгон.

Тан жаңы ла борорып келерде, турадан эки уул, эки кыс чыгып жангылады. Бу кыстарла Тордойдын чыкпаганына ичинде сүүнип, ол мылчанын эжигин соок эзиннен ыжыктай жаап алды.

Жаңарай база бир час кире отурды. Соок эзин эдине өдүп турган. Чыдажып болбой салала, будын фуфайкала жылулап алды. Кенетийин эжик «калырт» эдип, Тордой бир уулла кожо чыкты. Олор танкызын күйдүргилеп алала, токуналу баскылай берди. Жаңарай калтырай-калтырай чедендердин кийинге жажынып туруп, истешкенче барды. Тордой

уулга ол керегинде нени-нени айдар болор деп бир де сөс түжүрбей тыңдаланды. Же уулдар иш-тош ло керегинде куучындажып бараткылады.

Тордойдың айлынын эжигине једип келеле, уулдар кол тудужып эзендешиледі. Нөкөри јана басты, Тордой айлына кирди. Күрчектин табыжы Јаңарайга јарт угула берди. Удабай көзнөктө от база өчүп калды. Јаңарай јанар күүни келбей, жүреги сыстап, туранын јанына эмеш базып жүрди. Таңла кожо эзин там ла сооп, Јаңарай чек тонуп турды. Ол албаданып база эмеш базып турала, жүгүрүккө јанып ийди. Келген ле бойынча, јазалду ла орынына јадала, түрген уйуктай берди.

База бир канча күндөр өтті, Тордой келбеди. Јаңарай түжине двордо камалгазы чыкканча иштейле, бүрүңкийде айлына келеле, амыраар ордына, жүреги токунабай, капшай ла деремне чыгар. Ол са-набаган да јанынан Тордой отурган јерге араайынан кирип барар болды. Бүгүн база иштеп орой келеле, бүрүңкийде тышкары колын јунуп јатса, ыраакта Тордойдың үни угулды. Јаңарай чеден ажыра карап көрсө, Тордой эки эр кижиле кожо јанында айыл дөөн кирип јатты. Ол турага кийдире жүгүргөн бойынча, капшай ла јазанала, чеденге јөлөнип, деремнени тыңдалай берди. Байагы айылда айылчы келген болгон. Јаңарай ары-бери баскындап, чыдажып болбой, ол айылдың карганына талкан апарган кижі болуп, шаајын аякка талкан салала, жүрекиреп, түргөн базып ийди. Турага јууктап келзе, чадырда аяк-казан калырап, келиндердин блааш куучындары угулуп турды. Јаңарай тура түшти. Ол алдында бу улусла јакшы билишпес кижі эмди бойы-нын келгенинен эпјоксынып турды.

— Јаңы ла бейин Јаңарай базып келедерде, кирди бе?

— Онын бери келеткен немези не.

— Је не деер, байагы ла Тордойын сүрүжип туру не.

— Онын Тордойын мында кем керектеп турган. Чортко корып келеткен эди бе? Јаңарай ла чылап мында јаш уулдар сүрүжип жүргөн кижі јок. Келзин, јаңыс јара айдып көрөйин. Кижинин айлына эм Тордой кирбейтен туру не. Јаңыс ла келзин — деп, айыл ээзи келин атыланып чыкты.

— Иштеп алган акказын балазына да ийбес, јаңыс аракы алып, оны ла сугарып јат. А ондо не болзын, белен ичер-јиир — деп, таныш келиннин үни угулды.

Јаңарай айагын ичине тың јаба тудала, араай јана басты. Јүрүмнен күүни сооп, туйук-туйук санааларга бастыра берди. Тура дөөн кирер күүни келбеди. Айагын јанына тургузала, туранын эжигинде бозого агаштарга уур отура түшти.

Карантуй кире берген. Кезик айылдардың оды өчүп, токунай берген. Јаңарай јан тынып, арчуулын чечип јадарда, каалга калырт этти. Јаңарай керектебеди. Нени де сүүнчилү куучындажып, эки кыс онын

янына базып келди. Деремненин жаан кыстары оныла куучындажарга, айылдаарга коркуш сүүгилейтен.

— Бу карангуйда жагыскан не отурганаар?

— Кижини улус актуга канай ла жамандайтан эмтир — Жаңарай карыкчалду айтты.

— Жамандаза жамандагай ла. Слер оморды бир де укпагар.

— Канай укпайтан угулып турган немени. Кезикте кижинин жүрөк де күүни келбес.

— Айс болзо слерде онын күүни бар, улус оны кайдан билип турган.

Жаңарай жобаш күлүмзиренип ийди. Карыкчал санаалары жабызай түшти.

— Жүүлгегимди не деер, кыстар. Келиндерге төгүндөдип, бир жастырдым. Эмди болзо, мен оны бир де жалтанбай азырап аларым. Тен бир де кайа көрбөзүм. Карган деп каткырышса да кайдалык..

Кыстар онын сөзүн жарадып, куучындажа берерде, Жаңарайдын санаазы там жарып, кыстарды айлына кычырды:

— Же, айылга кирип, чай ичектер, кыстар.

Эртенгизинде экиргери Жаңарай кожо иштеп турган кыска экү кырадан бир үй бозулар айдап келедерде, кийинде аттыг тибирти угулды. Кыс керектебей, бозуларды жуу айдап баратты. Жаңарай кайа бурылала, ыраак кийинде атту Тордой келеткенин көрүп ийди. Ол эдер немезин чек таппай барды.

— Ол келеткен кизи кем, таныбадым — деп, кыстын жегинен тартып сурады.

— Тордой туру не. Кедери трактыр сынып калган дежиб турган кече, ого барып жүргөн болбой кайсын — кыс оны керектебей, ойто ло мендей берди. Жаңарай улам ла кайа көрүп, чек кийинип алган Тордойдун эрү чырайынан көзүн албай баратты. Тордой жууктаган сайын ол там ла жүрексиреп, кысты ала-көңү чымчый согуп турды.

— Жаранып ийген келеткенин көрзөн. Көрмөс капшай кизи не албайт не.

— Канайып тураар — деп, кыс кызырантый берди.

— Слердий кыстар не барбас.

— И-ты-тый! — кыс оны коркушту кайкап турды.

Тордой үйрөк теңдежиб келеле, жоругун араайладып ийди. Жаңарай кыстын карызын фуфайка ажыра чымчый-чимчый тудуп турды. Кыс алаң кайкайла, унчукпады. Тордой адын түргөн бастырып, омор жаар бир де көрбөй, көндүрө жорто берди.

— Кайдалык — деп, Жаңарай жагыскан ла айдынала, түргөн база берди.

Тордой анча-мынча барала, кайа көрди. Ол өнөтийин оной өткөн. Жаңарайла ачыгынча жүрөргө ол улустаң уялып жүргөн болгон. Онын

учун Јаңарай бойы озо јууктазын деп сананып алган. Баштап ла Јаңарай ого улустын көзинче јууктап, эрмек айтканда, коркушту кыјыранттыган. Ја жаңы ла јолугарда, Јаңарай ого кандый да кару билдирип, ичинде бу ырыс јок келинге килеп, јүреги сыстап калды.

Ижин эртелеп божодоло, Јаңарай кыска кожо айлы дөөн түрген баскылап ийдилер. Јолдон кыс магазинде улус турганын көрүп ийди.

— Магазинде улус көп ошкош, кирип көрүп ийектер, жаңы неме келген болор бо — деп, кыс Јаңарайды магазин јаар апарды.

Киргилеп келзе, улус чын ла толгылап калтыр. Толукта бир канча келиндер жаңы платьелер көргүлөп турды. Јаңарай ол дөөн тап эделе, үй улустын ортозында Тордой турганын көрүп ийди. Ол капшай ла улустын ортозы дөөн кире берди. Тордой оны база көрүп ийеле, билбеечи болды. Ол бойынын очередине туруп, садыжа берди. Тордойдын жарык өңдү сыйса платье алып јатканын көрөлө, келиндер аңдышкылай берди:

— Мындый јараш плајаны кандый кыска алып јаткан, Тордой. Айса удабас тойлойтоныс па?

Тордой келиндерди керектебей, садыжып ла турды. Магазинде онын таай эјези ле энезинин эјези баштай төрөөн келиндер тургулаган. Јаңарай олордын көзине илинбеске ырада туруп, бойынын очередин сакый берди.

— Кызыл јараш плајалу кызыл-күрен кыс албай бистин уул — таай эјези айда салды.

Тордой көзинин кырыла Јаңарай дөөн көрди. Тегин де көрүмјилү эмес келин иштеп јүрген кийимиле турарда чек өң-сүр јок көрүнди. Келиндер Тордойдын көргөнүн сескилеп ийди. Јаңарайдын кызыл-чоокыр јайгы платье тудунып алган турганын көрөлө, байагы төрөөн келиндердин бирүзи аңдып баштады.

— Кызыл чоокыр плајаны кемге алган, Јаңарай. Кызынга ба? Сенде эм јаан кыс бар не.

— Бойы кийгей. Тансага неле баратан — деп, база бирүзи јөмөшти.

Магазинде турган улустын кезиги тыйтылдажа каткырыжа берди. Таай эје келин куучын айдарга көндүге ле берди.

— Ийе, улус сен ле мендий ле болор, јараш плајаны кийеле, јаш уулдарды...

— Болор! Јаңарай ла Јаңарай, Јаңарай слерге нени эдип ийди — Тордой кенетийин таай эјезинин үсти орто казыр базаып келди.

— Эткени жаңыс коп.

Магазин кезик өйгө тымый түшти.

Јаңарай ачынганына јүзи күйүп турган болгон. Ол платьени кайра чачала, эжиктег чыгып барадала, Тордойдын айтканын угуп, тура түшти. Јаңарай керек мындый болор деп сананбаган да. Ол база ла

шоодылганга артарым деп бодогон. Удура барайын десе ол кире айдып болбозын билип турган. Онын учун амырына јетире укпай бараткан болгон. Тордойдын болушканын көрүп, бозогого турала, ыйы келди. Бу жүрүмине онын адаанын кем де албайтан.

Магазиннен экү кожо чыккылады. Јаңарай чыккан ла бойынча, токтодынып болбой, айылы дөөн болордо, Тордой токтодып, јанына јуук базып келди.

— Ме, сеге алгам. Эмди ле кийип ал, Сагы.

Бүрүнкий кире берген болгон. Јаңарай айлында јаңыскан отурган. Ол платьени кийеле, сүйүнип те, эпјоксынып та турды. Каа-јаа нөкөр келиндеринен өскө ого кем де неме сыйлабайтан. Ишке карарган јазн, кату колдорыла платьени улам-улам тўзеде тартып, көзнөктөн улай ла карап турган. Ол Тордойдын келерине иженбей, санааркап турды.

Кенетийин эжик табышту калырап, үйгенин тудунганча, ээрин јүктенгенче Тордой сенекке кирип келди. Онын көстөри эрке суркуражып турган.

«Сүүште сөс жок...»
(Нокторминин айтканынан)

КВАРТИРАНЫҢ ЭЭЗИ

(Куучын)

Иштег озо «беш минут» дейтен төзөмөлдү жуун божоп, Толунла кожо иштеп тургандар бойлорынын бөлүктери сайын таркай бердилер. Толун кабинетине, айла кабинетине дееристе, ол бу сөскө эм тура темик пеген, черүдөгү жуукта келип, жаңы иштеп баштаган кижине, же бот, кабинетине кирип, столуна, айла столу деген сөскө ол база келишпес, отуруп, иштенер деп жазанып алды. Же кайдан! Ол алдына салып алган чаазынды туура ийдип, тактазынын белине кыйын жада берди.

Жанында отурган Алыбыч ижитте не де болуп турганын сезип, же ого чапчашпаска, «Беломорын» чыгарып, таңкылап барды.

Толун көзүн жумуп алала, бойында күлүмзиренип отурат. Туурасынан көргөн кижине оны кабайда улаарып жаткан балага түгөй көрөр эди...

Анайтканча, кейде самолет күүледі... Толун ойгоно чарчап келгендй, тура жүгүрүп, көзүнөктөгү жанына келди.

Же бот, ол самолет учуп барадыры! А ол мында. Самолет учуп барадыры... Толун кенетийин ол ыраак ла ойто качан да бурылбас жаш тужында, күскиде, куркулдап учуп бараткан турналарды канайып төрөл кырларынан үйдежи, колын жагып, олардын кийинен арыганча жүгүрүп, жаба жедишпей калала, ачуурканып артып калатаны санаазына кирип, жүреги чым этти.

Самолет учуп барадыры...

* * *

Черүдөгү келген уулдар айдыжтан жокпо: «Эки жылга жылытканымды ойто кайра эжип алатам! Мен эмди — гражданда». Же Толунды өскө санаалар элеген. Иштеер, төзөөр...

Кичү сержант Токтомысов черүдөгү келгели бир неделеден, шинелин уштыбай да жадып деп айдарга жараар, ишке чыккан. Онын да учун ол ишке чыгала, ондо квартира жок болгонын жүк ле оного, кийинде эске алып, квартира бедреп турум деп, туштаган ла эжикти токулдадып ийерде, ол эки кат туранын ээзи домкомы, Толуннын чолмонын алып койгон солдат бөрүгине, солдат штанына көрүп ийеле, бош квартирага

жатыргызып койгоны ол болор. Толун бир күн энгирде квартиразында отурза, эжик токулдап, домком кирген. Парадтын костюмын кийген, ийдиркеген, кере тартылган, орден-медальдары мызылдаган түрбазын ба! Толун, темиккен аайынча, солдат ээжиле тура жүгүрүп, жерин жайлады, «өдбөр, отурар». Ады жолун, сөөк-тайагын сурап угушкан.

— Мен кем, слер билер болбойоор. Јаткан улус нак, күндүзек, Колонка — чыгып ла барзагар, сол жанында. Чике — одын салар сарай. Коридорды ээчий дөөчий жалмап, кезикте јунар јанду. Слер, солдат кижі, ондоп јадыгар, байла. Бойдонг бо? Је кем јок. Јагыс кыстар эштер ээчидип экелбегер. Коп, табыш болор. Бат бу — балкаш печке. Оттон салып, курсак-немедег азып алып, сайрап јатпай. Мында јаткан кижі жүк ле јайгыда келер. Слерди база не јилбиркедет, сурагар ла. Је андый болзо, јакшы болзын. Керек тушта кирип тураар, нени эдер, телевизор эш көрүп отураыс. Мен бойым керегинде куучындап бере рим... Је јакшы болзын.

— Јакшы болзын...

Је оның кийнинде јагыс ла — иш ле иш. Карангуйда чыгар, карангуйда ойто келер. Домком болгон Сойон Солуновичке де кирип чыгарга бош јок, бош јок то эмес, түнде канайып барат?

Учында Толунла не де болгон. Јагысканзырап, түндер сайын уйуктап болбой јадар. Јартап айтса, ол кыс кижиниң эрке ле јажытту телекейине тартылган. Толун сахыбаган јанынаң бойына бойы јагы ачылта эткен: «мен жүрүмимде кемди де сүүбейтирим!» Ол алдынан тура саң башка уул болгон. Јагыскан болорын сүүр. Кем-кем оның јанына јууктаза, кыйгастанып тургандый билдирер. Кыстар Толун керегинде мынайда айдыжатан јок беги: «Бу уулдын санаазында не бар? Оору кижі болбой бу». Ол эмезе: «Тымык көлдө көрмөстөр көлзөөр деген бирүзи...»

Кезик-кезикте студенттер ортодо «јуулыш» болуп, Толун бир эмеш ууртап ийеле, чалчып-шалбаара беретени бар. Ыйлап: «Мени кем ондоор? Мен јаш тужымда турналарды үйдежиң... Је бойсын» — деп кородоп отуратан.

Башкун ол иштен база ла орой јанып, квартиразына кирип барза, не де кубулып калгандый... Квартиразын кем де ачып киргендий. Уурчы? Алар неме бар эмес. Квартираның ээзи? Је ол жүк ле јайгыда келер. Карган эмеең кочкор айдың корон соогында бери не келзин.

Столдо чаазынга ороп койгон конфет јаткан. Толун оноң бирден алып соруп турала, түбине јеткен.

Эртенгизинде, ол «бу мен нени эдип койдым» деп уйалып, «мында кем болгон, ол кижі меге азынбазын, јаманым таштазын» деп бичип койоло, ишке жүре берген. Энгирде иштен келзе, каруузы јаткан: «Јириден озо, јакшы сананар керек». Бичиктин үстинде үзери эки конфет. Толун оноң тың кайкаган. Айылдаш јаткан студент кыс

эдер немезин таппай, бого туйка кирип, кылыктанып турган болор бо? Солдат кижн болуп јат. Кыстардын бажына кандый ла куртту санаалар кирер ине.

Бир кун келзе, керек дезе... квартиранын ичн јылу, пол ару, кирлу чамчазы јунулып, печкенин јстинде кёштё јылу мун, чункеде чай турган. Онон бичик: «Аштап јуруп, откюре коп иштенерге јарабас», Толун «кудайдын ажынан» тойо-кана ажанып алала, макалу ла уйуктап калган.

Је бот, ол кече иштег келеле, јулкјурин карманынан чыгарып, сомокты кармай алза... сомок јеринде јок. Эжиктин тежигинен от јаркындалган. Толун анайып беш минут кирези турган болор. Онон араај токулдадып, эжикти когузадып ийзе... тёрдё, колында бичик тудунган чёрчок јеринде абакайдый сјрлј-кеен кыс отурган. Ол эжикти ойто јабарга јадарда, «киреер» деген кожондый јн угулган. Кирбестин аргазы јок, кирген. Јакшылажарын да ундып, ёрё дё отпёј, тармададып койгон турган. Кыс бичигин туура салып, чай уруп, оны столго кычырган. Корёр болзо, бу кыс — квартиранын эззи болуптыр! Толун дезе бу квартиранын эззин карган эмееп деп бодоп јуретен. Домкомго быйанып айдарга мендеп, квартиранын эззи не кижн деп те сурал укпаган. Квартиранын эззи... Ол кыс эбире ёскјс болгоны керегинде куучындап јуреле токтогон... Олор онойып унчугушпай чайлап алгандар Ој орой болгон, Толун манзаарып турала, соодонып алатам дел чыккан.

Чыгып барар болзо, тёрёл города танылбас! Јылдыстар да, ајландыра турган кырлар да, ол бойы да солун билдирген. Толун чеденин каалгазына јёлёнип алала, анайып сјрекеј узак турган.

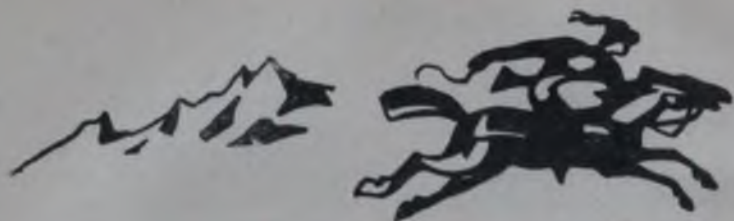
Квартиразына кирип барар болзо, кыс чечинип алган, орында јаткан. Толун дезе тонын полго тёжёлё, јада берген. Кыс учында ёкпёорип айткан: «Мен эртен ойто уча берерим... эртен туранын он чазында...»

* * *

Самолет учуп барадыры...

Толунын сзнаазына ойто ло ойто ол ыраак ла ойто качан да бурылбас јаш тужында, кјскиде, куркулдап учуп бараткан турналарды јйдежип, колын јагып, олордын кийнинен ары арыганча јјгјрип баратаны эбелет...

Самолет сомдолып, онон кейге чек кайылып калды...

КИЧИНЕК КЫЧЫРААЧЫЛАРЫСКА

А. Ередеев

СӨӨКТҮ-ТАЙГА БАЖЫНДА...

Кара,
көө ыйыктын бажы,
Кактып калган корум алдымда..
Кажы ла таштын табыжы
Кангырт эдет баскамда.
Эт-кан жимирт эдер
Ээлү, байлу жер бу.
Алтайын корып эрлер
Сөөгин салган тайга бу.

Кынгырт эткен таштарда
Кылыштар шыгырты
арткандый.
Jeбрен ойис шак мында
Jeгестип, туруп калгандый.
Келгедий жолды шибe
Кетегенче эмдиге.
Кестенкейди туулар да
Кереестегенче бистерге...

ГОСТИНИЦАДА

Тун ортозы.
Орчыланг айланган
үүрлү түштер..
Торт ло
корумдый коскорылган
коокымай козырыктар...

Лаш бала чынгырды
коштой кыпта,
Ларкындый жалт этти
ол карануйда.
Эжимди, баламды сананып,
Уйкум учты
тан кайып...

ЭЛИКТИҢ ИЗИ

Көпөгөш, соок чалында
Көнү барган чийик ис.
Энчү, тымык тужында
Элиги баскан жерибис.

Эртен тура Алтайыс
Ээнзиреп турбазын.
Чанкыр тангын улай ла
Чыйрак буттар чаргызын.

ЧӨЛ УУЛЫНЫҢ СӨЗИ

Ак чырайлу төрөл чөл
Ай алдында кажайат.
Кайран сок ло жагыс таш
Кара мендий карарат.
Көөркий, турлуун эм ыраак
Көпөгөш көлдин жанында.
Кийис айлын жуунак
Кичинек күндий от анда
Чөйлип манта, жеереним,
Чөлдин түби торгулгай.
Орой тибиртти сүүгеним

Ойгоно чарчап тындагай.
Кеен жайлуга артарга,
Келип жат деп кыс сессин.
Айдар сөзин угарга,
Амадайт деп ол билзин!
Менин ошкош кара таш
Менин аспас темдегим.
Э-э-эй!

Эр жүректе бачымдаш,
Элес этсен, эрјинем!

АТАНАРЫҢДА АЙТКАН АЛКЫЖЫМ...

Кейге чыгып кейтигип,
кейтигип,
Кеен чанкырга кайдыгып,
кайдыгып,
Узак јерди жууктадып,
Уча бердин бачымдап.
Јорукка барза, кайда ла
Јол кысказын талдайдыс.
Јүрүмдө дезе улай ла
Јаш узадарга күүнзейдис.

Эки амаду чэртүзи
Элен-чакка алдыста.
Ойдин өдү чийүзи
Ол экумин кемјүзи.
Кейге чыгып кейтигип,
кейтигип,
Кеен чанкырга кайдыгып,
кайдыгып,
Уча бердин нөкөрим,
Узун јолынды алкайдым...

ШАЛЫР УУЛЧАК

(кокур)

Бичигинди көрүш јок —
Балкашталган бастыра.
Кийимин де андый ок
Кир туткан, кап-кара.

Эки колун чернила,
Эки жаагын чернила,
Бу канайып сен калган,
Балдардан да уялзан!

Шалыр уулчак качан да
Уредүзинде коомой.

Најын сеге айдарда,
Угуп жүр, мойнобой.

Кискечек те улай ла
Кичөөнүп јунунат.
Кирлү сени көрбө,
Электен мыркылдайт:

«Колдорун бастыра
Көрүш јок кап-кара.
Бу канайып сен калган,
Бу улустан уялзан?»

САПЫШ ЛА ЫЛДЫСТАР

Энир ле кирзе, жылдыстар
Ээчижип көлгө келгилейт.
Көстөриле имдежиң,
Көлдө ойын эткилейт.

Кичинек Сапыш күнүн ле —
Кинчектелген санаада.
Көлдө ойногон жылдысты
Тудуп алар канайда?

Сапышты көрзөң лө кичинек—
Ол шулмус ла сүмелү.
Ого кандый ла түбек
Күч те болзо, жилбүлү.

Таадазынын шүүнин алып,
Сапыш шүүйт көлди.
Жылдыстар чебер уштылып,
Ойто ло сыр ойында.

Бүгүн Сапыш кармакту
Жылдыстарды кармактайт.
Бир жылдыс кенейте
Кармакка келип учурайт.

Кичинек Сапыш чочыйла,
Кармаксабын ычкынды.
Жылдыс десе бойыла
Кармаксапты апарды.

КУНУГЫП БИЛБЕЗИМ МЕН

Таңдакталып таң атса,
Тамырланып күн чыгат.
Айыл сайын ыш чыгат —
Бистин журтыс ойгонот.

Адам-энем — колхозчы,
Акам десе — үренчик.
Кажызы ла ижине
Мендеп, түрген баргылайт.

Кере түжине айылда
Жаңыскан артадым мен,
Аңдый да болзо качан да
Кунугып билбезим мен.

Айак-казанды жунадып,
Айылдын ичин жалмайдым.
Оскүс кураанды азырап,
Бозуны одорго айдайдым.

Маала ажы бисте көп:
Моркоп, капуста, огурчын.
Сугарадым олорды
Эки катаптаң ончозын.

Арткан-калган ойимди
Анаар мынаар этпейдим.
Жөстөм сыйпаган альбомго
Журуктар журап соодойдым.

СОЛОҢЫ

Јааш жаап токтоды,
Күн сүүнип каткырды.
Јүзүн өгдү солоңы
Сууга бажын эңилтти.

Мыны көргөн уулчактар
Солоңыны тударга жүгүрди.
Токтой олор түжеле,
Солоңыны тегненг үлешти:

— Сапышка болзын жажылы,
Сеге дезе — сарызы,
Меге болзын кызылы —
Капшай барып тудалы.

Солоңы дезе мендебей,
Качып баратты уулдардан.
Кайага жеткен бойынча
Жажынып калды олордон.

КЕМ ЈАРАШ?

Кем жараш,
Кем ару?
Көбөлөк айдат:
— Мен жараш.
Јүзим менин
Ап-ару,
Колдорым менин
Чип-чичке.
Канаттарым көригер —
Кандый журук
Анда јок:
Көк, жажыл,
Сары чечөктөр —
Ончозы менин
Канадымда јуралган.
— Јок!
Мен жараш,
Буттарым менин

Узуннан узун,
Көстөрим менин
Тегерик ле кара.
Кожондоп ийгемде,
Уним де жараш,
Иш тутпаган
Менин колдорым
Кандый ару,
Кандый жараш — деп,
Аспан айтты.
Јангыс ла адару
Унчукпай отурды —
Нени айтсын
Ого «уйатту».
Мөттөн жүзи
Кирлү ле чалбак.
Је онын колдоры
Иштеерге чыйрак!

ЛИИТ КРИТИКТЕР ТВОРЧЕСТВОЗЫ

ТИЛ ЛЕ СТИЛЬ

Кажы ла бичиичининг тили башка.

Бичиичилер јүзүн јүүр сөстөр тузаланып, куучын-эрмекти алтай тилде бар ээжилерге тайанып тургузат. Керек дезе, бистинг де Туулу Алтайда кажы ла аймак бойы аңылу башка куучынду. Оны бичиичилер база тузаланат. Је кезик бичиичилер ойинен өдө беретен бе, кандый — бойынын ла күүниле бичип барадар. Биске, литература ла тилдинг үредүчилери болотон улуска, ол јаан чаптык эдет. Алтай литература тилининг өзүминде јартына чыккалак блааш-тартышту сурактар эмди де көп. Онынг учун бис бир јөптөлгөн ээжилерди буспай, оны литературада чике тузаланзабыс, јакшы болор эди.

Мен Ыбаш Каинчининг 1975 јылда чыккан «Аттарыс јангыс чакы да» деп бичигин кычырала, тил јанынан бир эмеш шуулте айдарга турум. Каинчининг 1970 јылда чыккан «Деремне» деп бичигининг тиле мыны тунгдезе, бу бойынын кирезинен чек өдө берген деер керек. «Деремне» деп бичиктеги кыска куучындарды автор чике ле јарт тилле бичиген. Автор не-немени сезимјилү билип, оны көскө көрүн гедий, кулакка угулгадый эптү сөстөрлө айдып турган. Темдек эдип тегин ле эки эрмекти алалык. **«Аида мында ыштар буруксыйт. Кей кычкыл, улус өтөктөрин өртөгилен јат»**. Јакшызын! Јастын ыжы јытанат. Кижининг көзине деремне көрүнөр.

Је кезик повестьтерди ле куучындарды кычырганда, кижии кезик сөстөргө туктурулып, сөсти ойто кычырала, тындаланган согында јангыс аайлаар. Түрген кычырган кижии бачым ондоп болбос. Темдектезе: **«Ол ло школдон чыккалы көнүк болгом. Јазыла, јайыла кабыргам»**. Эмезе: **«Јаантайын преме бергилейдин, кызыл блажок...»**

...Бу да эмеш кем јок. Сөстинг учурын аайлап та ийбей. Је автор геройлорын куучындадып тура, бойы да онойдо куучындай берет. Јартап айтса, автор куучындарында орус тилден кирген сөстөрдди ал тайлап бичийт. Темдектезе: **«мокоркозын тарта берди, јелепоннын тоңгожи, сеелкелердинг көлөсөлөри, печет»** ле онон до өскө сөстөр.

Литературанынг тилинде биске јангыс ла сөстинг учуры эмес, је онынг чын бичиيري керектү ле јаан учурлу.

Автор кезик сөстөрдди кавычкага да алган учуралдар бар. Тем-

дектезе: «Кузинсенин» куйнуна эки кып тура тудуп алган», эмезе «чеденнин ичинде **поросенок** то жүрген ошкош эт».

«Аттарыс жаңыс чакыда» деп бичиктин эрмектери өткүрө узун, стилистиказы уур. Көп жаңы автордын тооложы ла жартамал эрмектери. Кезик эрмектерди чийүчөк ажыра бичилген сөстөр уурладат. Темдектезе, «Бот эки күнге **аай-коой** жок бедреш деп неме башталган, канча **сын-таскылды** үзө кериген, канча **арка-аралды** үзө чаптырган, канча **сойок-сүүрилерге** чыгып, турнабайды туй тартып, көс талганча ширтеген. Туштаган ла улустаган **суру-чап** сураган».

Мындай сөстөрдү кирелү тузаланган болзо, кычырарга да жеңил болор эди, Андый узун эрмектер болгондо, бичикке журуктар не салбас? Бистин улус журук ажыра көпти аайлап жат.

Онон, автор су-алтайын көргүзүп турган ба, кандый, кезик эрмектерди чөйө айдып турганы ла аайынча бичиген. Анчадала ылганаачылардын кожулталарын алынган глаголдор. Литература тилинде **-ып** деп кожолта толо бичилет. Темдектезе, автордын бичигенинде: **сал койоло, отур калган, көр жүрөле, айт жадым, токто кал, алалган, апар жадала** ла онон до өскөлөри. Мынайда кыскартып алган сөстөрлө үлгөр бичилген болзо, эмезе бир-эки ле геройдын куучынына кийдирген болзо, кем жок. А мында дезе, улай тузаланганынан улам геройлордын куучыны түңгөйлеже берет. Арт-учында **илбүлү** эмес боло берет. Бистер литература тилибисти тегин эрмекте айдылып турганына тон өткүрө жайзабыс, коркушту булгак болоры чочыдулу. Бичири ле чын айдары эки башка неме эмес беде. Ого не аяру салбас. Тегин де алтай тилдин эжилери чике жарталгалак. Бир онду тапканын литературеда чын тузаланбаза, оны кем жайар? Ле алтай тилде үч те сөстөн турган глаголдор бар. Темдектезе, **ундып салып жадып**, эмезе **күн чыгып келип жадыры, түн кирип барып жадыры**. Мында үч сөстин бирүзүн кыскартып та ийзе, кем жок. Темдектезе, **күн чыгып келедири, түн кирип барадыры**.

Алтай тил элден ле озо бойынын литература тилиле, база диалекттердин сөстөриле байыыр учурлу. Ыбаш Каинчин оны бойынын повестьтеринде ле куучындарында база тузаланат. Темдектезе, «**поскойтон**» чеден, «**кырс**» киж, туунын «**байагы**», «**чапчак**» — (күн) «**чөйкө**», «**чомчогой**».

Бир такыдыла айдылган неме: **ла, лө, ле** деп тыңыдар бөлүгөштөр. Ол автордын да тилинде бар. Темдектезе, табылып **ла** келди, журт төөн чапкан **ла**, кийининен **ле** болгылаган, жеткилеп **ле** келеткен, арка туу дөөн **лө**, жер дөөн **лө** жортор.

Мыны киж кычырып турала, чаптыксынып, чала чылай берер.

Бу једикпестерди јоголткон соңында Ыбаш Каинчиннин бичигени талдама бичиичилердин тил-стилине жууктажа берер эди деп бодоп турум.

ТӨРӨЛ ООС ЧҮМДЕМЕЛДИ ШИНДЕГЕНИНЕН

Н. Шатинова

КАРГЫШ СӨСТӨР

Јөбрөн алтай мифте айдылганыла «Јайачы Јарганаттың өчөп турганын билип ийеле, оны түкүрип, каргаган: «Јардан чыккан јарганат бол!» Онон ло бери Јарганат деп атту кижги јарганат деп анычак боло берген».¹

Јаан улустың куучындарынан. Јаманка деп кижиниң азырап алган Телене деп кызы казах кижиге барган эмтир. Ол казах уул Теленени бйлына экелерде, энези — оору кижги — мынайда айткан: «Сен армияга барарың, мен оору. Кижини не экелген?»

Уул армияга јүре берерде, кыс үч күн конуп, төртинчизинде машина экелип, айылда бар-јок немелерди ого салып баштаган. Уулдың энези «Мениң ак чилекейим сени алзын!» — деп каргап түкүргөн.

Каргыш сөстөр сүрекей тың ачынган, чугулданган эмезе керишкен бйдө кижиниң оозынан чыгат. Каргыш сөстөр кажы ла албатыда бар. Алтай улус каргыш сөстөр бойының јаман салтарын јетирер аргалу деп бодойтон.

Каргыш сөстөр алкыш сөстөргө структуразыла, темалар, кеберлер ле түңдештирүлер аайынча түңгей. Каргыш та сөстөр, алкыш та сөстөр магический учурлу сөстөрдөң — заклинаниелерден — айрылып, бойбойынан да анылана берген.

Алтай фольклористикада каргыш сөстөр керегинде ас бичилген деп айдарга јараар.

«Алдың ары болзын, кийнин бери болзын» деп каргыш сөс С. Суразаковтың «Алтай фольклор» деп бичигинде кокур алкыш сөс деп чотолып јат.

Будың өрө болзын!
Бажың төмөн болзын!
Таманың тазайып,
Такпыжың кургап калзын!

Кижги дэлин деп кезикте каргыш сөстөрдө чике айдылбай јат. Темдектезе:

Келген-келген жолына
Кееннег кеен келескен ойнозын!
Барган-баккан жолына
Бардаг бардак бака ойнозын!

Бу каргыш сөстүн учуры — «Сен жок болзон, ордыга ондый неме ойнозын дегени».

Каргап турган кижиге бир жанынан коркыдып, бир жанынан сөзгө жетсин деп, айткан каргышын мындай тыңыдып жат:

Тилим сөйлөдү эди,
Тандайым тиштү эди,
Айтканым айткандый болгон,
Дегеним дегендей болгон!

Эмесе:

Тилим жедер!
Тизег чөгөр!

Каргыш сөстөр көп учуралда улус керижиб турарда чыгып жат, онын учун каргыш сөстөрлө кожо суракту, актанып та айткан эркектер учурап жат:

Ал-жөөжөңдиге албагам,
Аш-малыңды албагам,
Акту жерге жаантайын не айдар!

Сеендү жастыгар,
Сезиктү секирер,
Айалу адылар,
Ылып келип болбогон
Ылан кирзин койныга,
Базып келип болбогон
Бака кирзин койныга.

Жаан улустын сөзиге, «жылан, бака чочыдулу».

Бир канча каргыш сөстөрдө айдып турган кижиге бойы кара жеткер болорго амадап жат:

Эляңды эляйин,¹
Бозоонды бойлойин!

Кижиге өлүм күүнзегенде, эң ле жаман каргыш сөстөр айдып жат:

Агаш таш базырзын,
Ал-корум көмзин!
Алтын чылап саргарып ол!

Узак ооруп, шыралап өлзүн дегени.

Агаш болуп кургап кал,
Алтын болуп саргареер,
Ак-жарыктан айрыл,
Алыс жер дөбөн сала бер!

¹Эляң! — эжиктин жаагы (тепениттеп).

Айла-күнле аш!
Айла-күнле бадөр!
Эртен тура чыккан күнле кожо аш!
Эгирде чыккан айла кожо аш!
Ак-жарыкла, (кижинин ады), кожо айланеер!

Алтай улустын санаазында, өлгөндөрдүн јери — күнбадыш — деп, каргыш сөстөрдөн јарталат.

Каргыш сөстөрдө кижинин бажы, буды-колы тескери болзын деген болзо, онызы түнгей ле өлүм күүнзегени болуп јат.

Каргап айткан сөстөр бүтсин деп, каргаган кижини «кызыл эгирле кызып јадым» дейтен. (Алтай улустын санаазыла, кызыл эгир — көр мөстөр кайнайтан өй. Бу өйдө кижини сүнезин көрмөс апарбазын деп уйуктабайтан, көрмөс ыйды угуп, келбезин деп ыйлабайтан, от ло сүт айылданг чыгарбайтан.)

Каргыш сөс јетсин деп, каргаган кижини сөстөрүн айдып, түкүретен, эмезе јаш балалу үй кижини сүдиле каргайтан.

Үй-мал азыраган албатыга
Ичкен ажын аш болбозын,
Малдаган малын мал болбозын,
Иштеген ижин иш болбозын!

— деп каргыш сөс сүрекей јаман деп чотолотон.

Алтай улуска балдары јок биле — ырызы јок биле. Көп балдарлу билени бай ла ырысту дежетен. Анайдаарда, јиит билеге јаман сананган кижинин каргыжы анчадала коронду болотон:

Бала баркалу болбо,
Малду-ашту болбо!

Кезик каргыш сөстөр кандый бир кижиге чокумдалып айдылып јат, темдектезе:

Сагыжы јаман күлүктин
Ичинг куру жүрзин,
Јарды тежик жүрзин!

Ачап кижиге:

Ачап-кычык болгон болзон,
Азуун карыжып жүр,
Адын арып јат!

Согушчан кижиге:

Чокчыл болзон,
Көзинг көж жүр,
Кебин тежик жүр!

Кезик каргыш сөстөрдө кижини чочыдарга айдып јат:

Акту көрүнөр!

Бир көзөк каргыштар кеп сөстөр дө боло берген. Темдектезе,
«Талдаганын таш болзын, тайанганын бок болзын!» деп каргыш сөс
«Талдаганын таш, тайанганын бок» деп кеп сөс боло берген.

Кай чөрчөктөрдө көп катап мынайда айдылат:

Барган изи бар болды,
Келген изи јок болды.

Ол озо ло баштап мындый каргыш сөс болгон:

Барган изин бар болзын,
Келген изин јок болзын!

Кыскарта айтса, каргыш сөстөр алтай албатынын оос творчество-
зынын сүрекей јилбүлү жанры болуп јат. Каргыш сөстөрдү шинжүлөп
көрсө, олардон этнографияга да, фольклористикага да керектү көп
солун јетирулер табар арга бар.

ЛИТЕРАТУРА.

¹ С. Суразаков. Алтай фольклор. Горно Алтайск, 1975, стр. 105.

² Ондо ок, стр. 37.

БАШТАПКИ ҮЛГЕРЛЕР ТОЛУГЫ

Светлана Петешева

Иркутсктагы университеттиг журналистика
факультетининг студентказы.

* * *

Атту келин барып јаткан,
Алтай келин,
Ады тайгалар јаар јүткүгөн
Јоругы јенил.

Кўнге мызылдап, кара чачы
Белиле толголгон,
Карануй тўндий онын кўстўри
Ичкери кўргўн.

Күнге күрерген эрке јүзін
Эзін сыймаган,
Салкынның күүзіндий коо кожонгү
Озолуп учкан.

Түргендеп, бу атла келин эмес
 Јүрүм, жүткүүл бойы брааткандый,
 Кожонгыла кожо жебрен тууларга
 Ырыс ла сүүнчи экелип жаткандый.

* * *

Бажаарды да ажыра ырыс келзе,
Бажаар канкайтып, баспагар,
 улустар.
Слерден өскө жердин үстінде
Шыра да, түбек те барын
 ундыбагар.

Же кара жоткондый түбек келзе,
 Сууга түшкендий жүрбегер,
 улустар.
 Бойоордый ошкош ырыс жокторго
 Ижемін одын жарыдып туругар.

Байрам Кудирмеков,

Москвадагы А. М. Горькийдин адыла адалган
Литературный институттын студенти.

УУЛЫМА

Кичү менин бүбейим!
Неге ачу кыйгырдын?
Эгир сайын эненге
Кемди жоктоп ыйладың?

Энен сенин бек, балам!
Жагыс түнде ыйлайтан.
Соок куйунла аданды
Төң бажынан сакыйтан.

Билзен, балам, ыйлабай,
Эрикчелдү көстөрдү.
Киле, балам, кыйгырбай,
Сеге түшкен чачтарды.

Түни түжи килеген
Энен сенин жагыскан,
Адан једип көлөргө
Кышкы күндөр ас арткан.

Јаандап келзеес, энеести
Јай эзинге јайкаарыс.
Уурлай берген көксине
Јенгил салым сыйлаарыс!

Москва, декабрь, 1976

ЎСКЎС ЧААП

Ээн тайгада
Элигеш не ыйлайт?
Эбире агаштар
Эрмек айдышпайт.

— Элигежим, элик,
Сен неге ыйлайдың?
Оорып калдың ба сен?
Астыктын ба сен?

— Тайганын ангы мен
Оорыбайтан эдим.
Чыккан тайгамда
Астыкпайтан эдим.

Јўреги јок киж
Мени ыйлаткан.
Сўўген энемди
Ўштў ълтўрген.

Ўскўс те болзом, мен
Чыдап каларым.
Тѳрѳл тайгамда
Артып каларым.

ИИТТЕРДИҢ НАУКАДАГЫ БЕДИРҰЛЕРИНЕНҢ. КЫЧЫРЫГАР, ШҰҰЖИГЕР

Каран Кошев

КӨП ТОЛКУЛАР БИРҰЗИ...

(ЈЕБРЕН АЛТАЙ БИЧИК-БИЛИК КҖРЕГИНДЕ)

Јебреннен бери ончо калыктар культуразын бийиктедип, айткан сананган шўўлтезин, эткен керектерин келер ойлорго артырып салар эп-сўмелер бедреген. Ол эмезе, улуска бичик-билик керек болгон. Бичип салган шўўлте ағылу учурлу: шўўлтени айткан кижии (автор) јок то болзо, је темдектеген јетирўзин соғында оскө улус билип (кычырып) койор! Андый јетирўни автор келер ўйелерге де кереестеп артырып койор!

Јетирў шўўлтени ийерге 4 неме керек: 1) айдылган тили, 2) кандый темдектерле бичиيري, 3) неге бичиيري, 4) ненин болужыла бичиيري. Оскөртө айтса: тил, алфавит, «чаазын», «ручка». Бу төрт айлганын 1-кы, 3-чи ле 4-зин бўдўрерге кўч эмес: бичикти агаш-ташка, тос-тереге, той балкаштан эткен јалбак јарчагаларга кандый бир курч немеле, будукла да бичиирге јараар. Эң ле кўчи — 2-чи айлга: бу айлга — кижиликтин ончо историязынын керечизи. Озогы јўрўмди билерге јер ўстинде арткан эдим-јазалдар да, археологиялык казынты јоојолор до бичиктий јаан учурлу ла куучынчы эмес. Не дезе, бичикте улустын кылык-јаңы, ич-санаазы, иженчи-амадузы артат. Бичик ажыра наука ла культуранын бастыра озўм-једимдерин айдар аргалу.

— Озогыда алтай улус бичик-биликтў болгон: ол керегинде куучынды кемнен уккадый не? — деп, бичиичилерле өткөн туштажуларда көп кычыраачылар јаантайын сурайт. Олордын сурагына билгенимче каруузын берип турум.

Тўрк укту эл-калыктардын (ол тоодо алтай улустын) кумран-јебрен ойлордоги бичик-билигин ученылар эмдиге бедрегенче ле шиндегенче. Ол качан бирде јарталарында бир де алаңзу јок.

Бичик-биликтин кебери бастыра чактарда бир јўзўн болбогон. Јебреннен бери кижиликтин культуразы өрө өзўп, көп бичиир эп-аргала, толкуны ээчий толку чылап, бой-бойлорын солып келген. Алтай

укту улустын ончо болгон бичик-билигин чокумдаарга эм тура күч, је албатынын санаазында, кай чөрчөктөрдө, кеп-куучындарында, өскө жондордын жылдык-бичиктеринде энчиленип арткан жетирүлөр ас эмес. Темдектезе, кыдат летопись бичийт: «Теле укту көчкүндөр ойди жылдарга, айларга бөлийт. Кажы ла ай аңылу адалып, аңылу темдектелет». Айларды жебрен өбөкөлөр кандый эп-аргала темдектегенин бис билбезис, је журук та ажыра темдектеген болзо, ол түңгей ле бичик-билик, айса, иероглиф аайлу болгоны јарт. Онызы жебрен улус танма да тургузып турганынан билдирет.

Алтай албатынын бичик-билигинин ээчий-деечий солынып келген толкуларын көрзө, мындый болор:

1. Јуралган, танма темдектү бичик.

Бу бичик кажы ла албатынын өзүминде болгон. Туулу Алтайдын, Якутиянын, Казахстаннын; Монголиянын, Түндүк-күнбадыш Китайдын кайа-таштарында олор көп учурайт. Бу бичик кайда да 7000 жыл кайра тузаланган болор керек.

2. Ойгор бичик.

Карган улустын куучыныла болзо, төлөс-телелер Ойгор јурт деп эл јоннон айрылып таркаган. Бу учурал кыдат летописьтер ажыра база чокумдалып јат. Ойгор Јурт анда Хойху деп адалат. Ойгор Јурттан бойынын ойинде Јаан Телегет деп јурт бүткен. Бу Јурттар ол тушто «ойгор бичикле» тузаланган. Бүгүңги алтай тилде ойгор деп сөстин учуры тыг да өскөрбөгөн. Ойгор — ончозынан көп билер кижии, ол «гений» деп сөскө келижер. Озогыда бичик кычырып билетени сүрекей бийик бааланганын ундыбас керек.

3. Судур бичик.

Бу сөс алтай кай чөрчөктөрдө көп учурайт. Жебрен Индияда (Эјен) «сутра» деп бичик болгон. Айдарда, жебрен көчкүндөр коштой албатыларла колбу өткүргени шак мынан иле билдирер. Эленчик көчкүндерис жебрен эјен (санскрит) тилле куучындабаганы јарт: айдарда, олор бойлорына алфавит тургузарда, «судур» бичиктин эп-аргаларын, ченемелин тузаланган. Је бу алфавит текши јонго таркабай, каандардын ла алыптардын «судур бичиги» болуп арткан: байла, бичийтен эп арга күч болуп, түрк укту тилдерге јарабай калган.

4. Самара бичик.

Бүгүңги күнде «самара» дегенин «письмо «деген сөскө түңгешти редис: онызы јолду (арамейское письмо). Арамей бичиктин кеберии араб бичик ошкош: кулјалап, тегерийте бичилген. Онон до улам «јөрмөп койор», «јөрмөп бичиир» деп айдадыс. Айдарда, арамей-самара-јөрмөл бичик — ол учурлудый. «Самара» деп сөс, «судур» деп сөс чилеп ок, эмдигинче артканча.

5. Жебрен түрк бичик.

Бу бичик жебрен корум-кургандардан табылган. («Темдектезе, Ал-

ма-Атанын жанында табылган курганнан бичиктү мөнгүн аяк казылган. Анда мынайда бичилген: «Кхан уйа... үч утузы... укбызы үзе...». (Каан уулы... үч отуста... угы үзе) ... орустап: «Сын ханав двадцать три (умер) сила и слава (народа) его (иссякли...)». Бу бичиктин буквaлары (таныктары) агаш казыктар ошкош кадай-кадай журалган, буквaлар ортодо колбу жок, тагынан бичилген. Андый бичиктер Алтайдын тууларында да табылган. Бу бичик эски эранын VII—VIII чактарында (2700—2300 жыл кайра) табылганы бодоштырулу, жаңы эранын канчазынчы чакта жылыганы жарты жок.

6. Чырбагал бичик (орхон-енисей бичиктер).

Бу бичик Алтайда, Якутияда, Тувада, Хакасияда, Монголияда ла Казахстандагы Алтайларда, Ферганада, Таджикистанда, Уйгурстанда көп туштайт. Шинжүчи А. С. Аманжоловтың айтканыла болзо, түрк элү уктар бу руна кептү алфавитле эски эранын V чагынан ала жаңы эранын X—XI чагына жетире тузаланган. Оның төзөгөзін эски эранын түп чактарынан бедреер керек.

Je бир канча учунылар (В. В. Радлов, С. Е. Малов, И. А. Бэтманов, Д. Клоссон, Л. Р. Кызласов) бу алфавит онон эмеш иит деп бодогылайт. Ол ок ойдо кезик учунылар (А. Н. Самойлович, В. Тэмсен) жебрен түрк бичик ле чырбагал бичикти бир бичик деп бодогылайт. Онызы жастыра, Чырбагал бичик азийгы бичиктердин ченемелин, каажаа эп-аргаларын алынган да болзо, оны жаңы ойдин бичиги деп көрөр керек. Чырбагал бичик анчадала жаңы эранын V—XII чактарында (1500—700 жыл кайра) таркаган.

7. Je эмди куучын «чиби бичик» керегинде болор. Бу бичиктин кажы ла буквaзын «таныктар» деп адагылайт. Кажы ла танык агаш кеберлү, олордын тоозы 20-ден ажыра. Азийда андый таныктар тудунар-кабынар жазалдарда бичилетен (бычактын кын-сабында, аяк кружкларда, ээр-жепселде, кийисте...). Калганчы онжылдыктарда бу бичиктер керек жок то боло берзе, же озогызынан жаңжыккан аайынча агылу кее-чүмел учурлу болгоны жарт. Темдектезе, андый таныктарлу мылтык аткыр, бычак мокобос, мөрлү, аяк-казан ажы жеткил болорын кее-естеген.

Мен андый таныктар бичилген бычакты 1962 жылда май айда Бешпелтирде крган адаручынын айлында көргөм. Ол бычактын кыны жоон бамбук агаштан эдилген. Айылдын эззинин айтканыла болзо, бу бычакта оның таадазынын адазы түштүк жерлерден садыжып жүрүп экелген. Ол тушта бычактын кынында журалган «чибибичиктерди» бис сонуркап көргөнис: олор бир, эки, төрт будакту болгон, кыйында жатканы бар. Андый чибичиктердин тоозы онго жуук болгон.

1964 жылда сентябрь айда мен Чолушман өзөктө жүрүп, андый таныктарга база учурагам: олор ээрдин жалманына жесле бичилген (жес эмиктерле, кадуларла). Андый таныктарды мен кичинек тужымда ба-

за көрүп жүрөтөм: анчадала жес чөйгөндөргө бычакла бичилгени торт ло чибиниг журуктагы бүрлериндий көрүнөтөн. Не десе, бичиген кижги бычакты, ичкери чигип барзын деп, кадай тудуп алала, ары бери жай-бангадаып жат. Ол жыл күскиде бичилген таныктарды (10-го жуук) мен ондоп болбой, блокнотко бичип алгам. Же ол ло аайынча ундылып та калар эди — бир учурал болушкан.

1976 жылдын апрель айында мен Кара Кујур журтта болуп, куучын ортодо жебрен жүрүм керегинде сурап, бу санг башка таныктарды эске алынгам. «Улаган» совхозтын ишмекчилеринин профсоюз комитетинин председателиле кожо Сугунушева Анна Ивановна деп 1889 жылда чыккан карганактын айлында отурганыс. Суразабыс, «чиби бичикти» ол азыйда билген болуптыр:

— Бу бичикти мен азыйда эс-бос билери болгом, эмди ле эндеп жүрбей... Каа-жаазын ла ондоп турум, өскө дө таныктары бар, мында, жангыс, олор бичилбейтир... От то, ыш та, тайак та, согоон до кеберлү-зи бар. Не журалган эди, ол сөстин бажыла бу таныктар адалып жат. «Агаштардын будактарын» «омур» деп айдатан жангду. Бир омур болзо — «Б» темдек, эки омур болзо, — «Э» темдек...

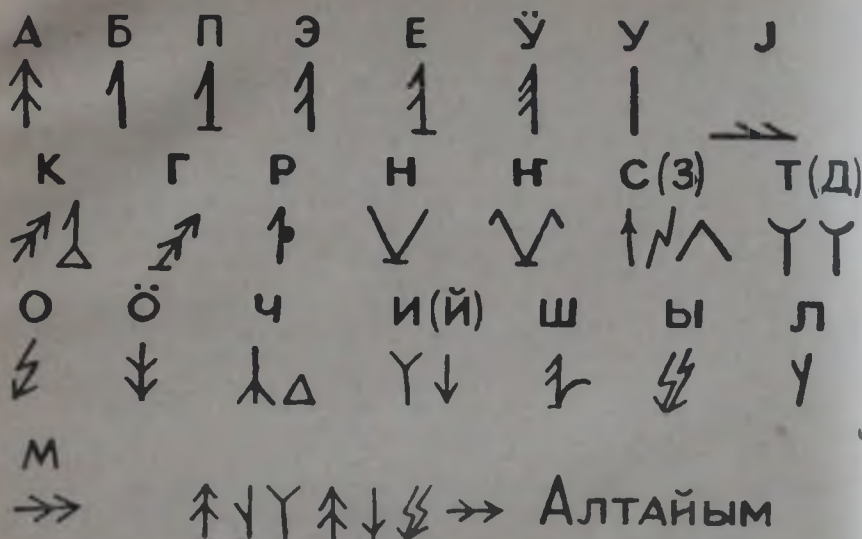
— Торт — омур болзо?

— Онызы — бүткүл агаш... «А» болор. Тоолорды да анайда бичийтен эди: жангыс, журуктары адыс ошкош... «адыс-тоо» деп айдатан адыста канча чырбагал — анча ла кире тоо.

— Айдарда, бодолы 4 деп тооны крест аайлу эдип бичиир бе?

— Чын чын... же анан өрө тоо бир агашка сапталып баратан. Анайып, 12-ге ле жетире баратан ошкош эди, 12 десе аяк ошкош журалатан, кезикте чакы да ошкош. Онон, бирме торт — катый жаткан эки айзк, бежен — ок-жаа ошкош, 60 — карамыс, 120 — какпакту казан, 600 — көңкөрип салган казан, же ортозында чийүлү, анан ары тегерий-те ле журалганы санаама кирет, жүстүк те ошкожы бар...

Чиби бичиктин таныктары эзий-деечий, жеңил сананып алгадый аайынча тургылайт. А, Б, Э, Ы, У, Ј, К, Р, Н, С, Т, О, Ы, Ч, И, Ш, Л, М — төс таныктары, П, Е, Г, Н, З, Д, И, Ы — жөмөлтө таныктары болуп жат. Айдарда, чиби бичикти 18—20 букванын болужыла бичип ийер аргалу. Таныктардын аттары мындый болгодый: А — агаш, Б — бир омур, П — бир омур (алдында чертиктү), ол эмезе, бир омурлу кезилик агаш, Э — эки омур, Е — эки омурлу кезилик агаш. Ы — үч омур. У — урук, Ј — жадук, К — кыйын чиби, Р — урлу агаш, Н — на-агаш (жангыс төстү), Н — онык-агаш (чалдыккан), С — согоон, айса, сынык агаш, Т — тайак-агаш, О — от, Ы — өрө будак, Ч — чаал, эмезе, чадыр, И — идрек, ийик, Ш — шагда, Ы — ыш, Л — илмек, М — манакай-агаш (ман). Кезик таныктар жарталбаган, онын учун эки тем-декле (вариантла) берилген. Чиби бичик чырбагал бичикке эмеш кебер леш. Анчадала Б, С, У, Ч, Ш, Л, М, таныктар чек жүзүндеш. Алфавит

тинг тургузылганы јарт: буквалардың аттары јуралган предметтин баш-тапкы үн табыжыла адалган (оны пиктография эп-аргазы деп адап јат).

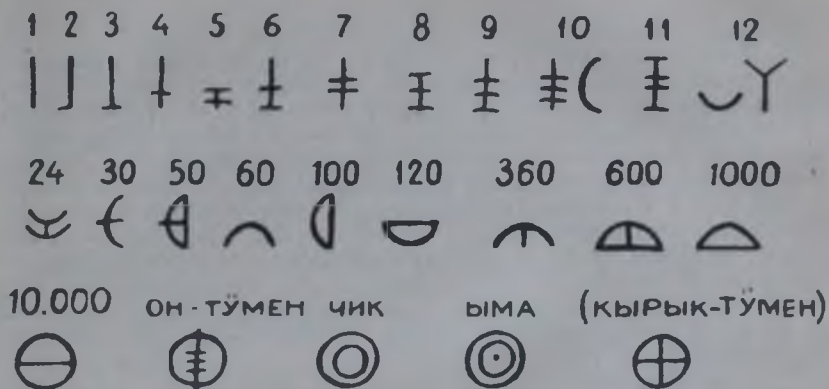
Онойдо ок, бир канча тоолордың аттарын уккам: 12 — јаа эмезе чакы, 24 — айа, 30 — үйе, 100 — сан (байла, тындулардың сан-сөөгинин тоозы аайынча адалган). Јебренде, тоо јетире билбес өйлөрдө, улус эн јазн тоо 100 деп бодойтоны јарталган. Там үзери, мал азыраган улус тоолошты малдың үйе-сөөгиле колбогонында, кайкал јок. Темдектезе, татар тилде 100 деп тооны «сан» деп база адап јат; 400000 — кыры түмен (кырык — төртөн дегени), онон ары бодозо, «чик», «ыма» деп тоолорды 1 миллионноң до јаан тоолор деп көрөр керек. Озогы өйлөрдө албаты-јондордың, аш-малдың, јөөжө-јөөкөйдүн текши тоозын алып, элбек чөлдөрлө көчкүндөп јүрерге, чындап та, јаан тоолор билерге керек болгон.

Эмди, Алтайдан озогы бичиктер (чырбагал бичик) табылган јерлерди көрөли:

1. Чырбагал бичиктү мөңүн јыракы (эмди ол Эрмитажта. 1902 јылда шинделген).

2. Чарас суунын јылым кайазындагы јебрен бичик (1958 ј. јарталган).

3. Катанду (Туулайлу) өзөктөн табылган мөңүн аяктагы бичик (1903 ј. шинделген).

4. Туяктудан табылган мөнгүн аяктагы бичик (1963 j. табылган).
5. Курайдан табылган (1963 j.) мөнгүн аяктагы бичик.
6. Курайдан табылган (1963j.) курдын мөнгүн коргызындагы бичик.
7. Мөндүр Соккөндөгү төрт жерден табылган бичиктер (1964 j. шинделген).

8. Бичиктү Боомнон табылган жебрен түрк бичик (43 танык журалган). 1962 j. тапкандар.

9. Чуй суунын Бар Бургазы деп айрызынын сол жарадында 1969 j. табылган бичик (39 таныктуу).

Ого үзери алтай агчы—малчылар билер, же наукада шинделбеген жебрен бичиктү жерлер Улаган, Кан-Оозы, Ондой, Турачак аймактарда база бар.

Бүгүнгү алтай алфавит онон до ары жаранып өзөринде аланзу жок. Озогы көчкүн жон чек бичик билбес болгон деген кей куучын бүгүнгү күндөрдө, жаскы кар чылап, кайылып калды. Көп бичик-биликтердин толкулары солынганга да, калыктын тыны, культуразы өчпөс салымду болгонун көргүзөт. Албаты бойынын бичигин историянын кандый да казыр «уйына јидиртпес» јанду!

Чиби бичик кажы өйлөрдө болгонун эм тура чокумдаарга күч.

Мен бодозом, бу бичик, кайда да XIX чактын учкары керек жок болуп калган, је табылган өйи XV—XVI чактын кийнинде деп бодойдым. Је јүрүмнин өзүми аайынча бу бичик кайа таштарга бичилбеген, (онызы керек жок болгон), байла, тоско, «бөскө», тереге, агашка бичигендер. Је бу «чаазындар» мөңкүлик эмес, артап калган, чиби бичик јүк ле карган улустын санаазында арткан-калганын эмди бистер угуп-билип, јангидан јазап шиндеерге амадайдыс.

8. Славян азбука.

XII—XVIII чактарда, Орто Азияда жуу-согуш өдүп турган өйлөрдө, алтай калыктын культуразы жаан өзүм алынбай, ойто бурылбас кором-жык салымду болуп калган. Бу өйлөрдө албатынын оос үлгөрлигинин, жураар-жазалду кееркедимелинин, культуразынын өскө дө бүдүмдери-нин кереестери өштүлөргө тепседип, каранга жылыып калган. Алтай албаты мөңкүлик культуразын аргадаарынан болгой, акту бойынын тынын алынарга амадаган. Ого коштой, бу өйлөр — алтай жон бир ук (национальность) болуп төзөлип башталган тужы. Алтай Россияга бириккен кийинде, алтай ла орус калыктардын культуралары жаңыдан кош-өзүм алынып жат. Алтай калыктын бичигин «уй жип койгон» өй... Эмди алтай бичик-биликти ойто орныктырар күндөр једип келген... Бу өйлөрдө славян алфавитле алтайлап бичиир јанынан баштапкы че-немелдер өдүп јат (1828—1869 јј.).

9. Эски орус алфавит.

Бу алфавит текши јарт (1869—1928 јј.).

10. Јаңайлып (јаңы алфавит).

Төзөгөзи — латин тилдин буквалары (таныктары). Бу алфавитле эмди жаңыс јажы јаанай берген улус бичип билер. Јаш үйе латин алфавитти јакшы билер де болзо, жаңыс ла үредүде тузаланат. Јаңайлып жаан јер албаган: онын алтай тилге келишпегени жаан удабай ла билдире берген.

11. Жаңы алтай алфавит.

Бу алфавитти алтай улус Улу Октябрьдын кийинде, Алтайда Совет јан төзөлгөли кичееп баштаган. Ол жаңы өзүмди 1940 јылдардын кийинде алынган. Бу алфавитте 37 буква, ол тоодо жаңыдан ө, ү, ј, н деп 4 буква кожулган.

ИИТ БИЧИИЧИЛЕР СЕМИНАРЫ

Э. Тоюшев

УРАЛ ТУУЛАР АРЫ JAHЫHДА

«Мал саамынча — Москвада, бее саамынча — Петербуртта» — деп, алдында чачы буурылдар айдыжатан эди. Олордын, ада-оббөкблө-ристинг, немени айладып айтканынын төс шүүлтези анчадала бистинг канатту ойиске жолду учурлалган. Биске Туулу Алтайдан Новосибирск, Уралдын жебрен туулары ажыра Пермь жаар барар керек. Баштап ырааксынып турган јериске самолет кижинин көзине эбелбес кейдеги жолыла үч частын туркунына јетирген. Мынын соңында јаан јаштулардын төп сөзине бүтпейин де дезег бүдеринг.

Пермь — айландыра јажыл агашка ородып койгон, Кама суунын јарадында турган город. Оромдорды эки јандай өскөн теректер саргарган јалбырактарын ычкынгылап, бу түндүк талага күс келгенин јарлайт. Кама сууны кечире салылган күрлердин үстиле тоозы јок машиналар чубажат. Суунын телкемиле агаш ла өскө дө кош тарткан керептер једер јерине мендегилеп јат. Јаан городто улустын базыды да түрген немедий, кем иштег јанат, кем ижине мендейт.

Карагайлардын ортозында јылыйган заводтор иле көрүнбей де турза, буруксыган ыжы күски кейге чөймөктөлөт. Кама суунын сол јанында строительство элбедө өткүрилет, јол баштаачынын сөзиле болзо, мында студенттердин городы төзөлип јат.

Пермь орооныстынг талаларыла јаныс ла кейле јүрер эмес, анайда ок темир јолдорло колбулу. Бу ажыра поездтер Европа жаар шунудып, мынанг Урал, Сибирь, ыраактагы Күнчыгыш жаар атангылайт. Энергосетьтерле чарылган ороонго эмиктер (кабель) керек — Пермь оны аткарып јат. Сибирьдин кизи көзи јетпес телкемдерин бактырар иш өдөт. Анда иштеерге көп тоолу вертолеттор керек. Пермьнин ишкүчиле јаткандары олордын двигательдерин эдип чыгарат. Мында телефонный аппараттар эдилет, јердин алдынан нефть иштеп алылат.

Мотовилиха — ишмекчи Пермьнин төс јери, онын ишмекчилери 1905 јылда Москванын пролетариадын јөмөп, колдорына мылтык алып, тартыжуға чыккандар. Олорго кереес эдип, төңичектин үстинде мөңкүлик от күйет, онын төри јанында памятник тургузылган. Бого келгендер диорамала таныжып, баррикадада јыгылгандарга учурлалган музыканы угадылар. Мындагы салынган јүзүн өңдү чечектер — памятниктин јанына улус сүре ле келип турганынын темдеги.

Камадагы ГЭС-тин ийдези энирде ал-түмен жылдыстар болуп сур- курайт. Оны лаптап көрүп турала, бу албатынын колыла чагылган жыл- дыстар тенеридегизинек чокту болгонын ичинде сезип каларын. Мил- лионго арай жетпес улус журтаган город айылчыларды жылу уткыган.

Уралдын ла Түштүк Сибирдин иит литераторларынын Пермьде өдөтөн зональный жуунына 47 киж и жуулган. Олордын журтаган жерлери башка-башка — Свердловск, Челябинск, Оренбург, Ижевск, Йошкар- Ола, Тюмень, Кемерово, Омск, Горно-Алтайск; ииттерди жаңыс одуга искусствону сүүген агару сүүш жууган. Жуун-семинар РСФСР-дин писа- тельдеринин Союзынын правлениезинин ле комсомолдын Төс Коми- тединин баштанкайыла өткөн.

РСФСР-дин писательдеринин Союзынын правлениезинин качызы Виль Липатов жуун-семинарды ачып тура, мынайда куучындаган:

— Бистин ороондо литературанын ла искусствонун өзүмине Ком- мунистический партия адалык килемжин жетирет. Творческий интел- лигенцияга эдилген килемжи социалистический реализмнин жакшынак произведениелерин бичиир арга берет. Олордын көп жанында, КПСС- тин Төс Комитединин Генеральный качызы Л. И. Брежневтин партия- нын XXV съездинде темдектегениле болзо, «совет элбатынын жүрүмиле колбулу ороонустын жадын-жүрүми, тургуза ла келер бий алдындагы- зынан элбеде ле тереңжиде жуалат».

Бисте иит жайалталарга аңылу агару ла килемжи эдилет. Уралдын ла Түштүк Сибирдин иит литераторларынын Пермьдеги өдүп жаткан зональный жууны олсрго тузалу школ болор деп шүүнедим. Келер бий- лөрдө иит авторлор бийди ле жадын-жүрүмди чындык ла чокум көргүскен произведениелер бичиир деп иженер керек. Бу каруулу иште мен иит литераторлорго творческий жедим күүнзейдим.

«КПСС-тин XXV съезде ле кслбой совет литературанын задачала- ры» деп докладта төрөл ороондо творческий интеллигенцияга эдил- ген килемжи ле некелте чокумдалган. Өткөн жылдардын туркунына творческий интеллигенциянын иштеги эрчими тынгыган, ол коммуни- стический обществоны төзөөр текшипартийный ла текшиалбатылык ке- рек элбеде туружат.

Бу чындык, жүрүмдик өзүм бистин ороондо калганчы жылдарда социалистический реализмле башкарынып бичиген жаңы произведение- лерде иле көргүзилген. Жууннын туружаачылары бойлорын романдар- дын, повестьтердин, фильмдердин, спектакльдардын геройларыла кожо фронттын кызу жолдорула катап өдүп тургандый бодогылайт, олор бойларынын өлгөн лө тирүү нажыларынын алдында бажын эгийт. Иит үйе искусствонун жажытту ийдезиле Төрөли учун тынын берген адалардын, ииттердин ле кыстардын мөңкүлик керегинин керечи- лери болодылар.

Бистин литература ла искусство кылык-жанга ла түп-шүүлтеге

(моральга), нравственный бедренишке учурлалган темаларга жаан учур бергени докладта айдылган. Амыр-энчү учун, албатылардын жайымдары учун тартыжу, бу тартыжуда ишкүчиле жаткандардын интернациональный болужы керегинде жаан да агару тема бистинг искусствонунг устарын, писательдерди, поэттерди оморкодып туру.

Творческий интеллигенциянын жиит үйези жадын-жүрүмге киргени — жаан сүүнчи. Докладчик омор литературный узун бийиктеди, совет ороонды сүүген ле албатылардын карындаштыгына беринген произведениелер бичизин деп акту жүректен күүнзеде.

Семинарлар эки жара өткөн, баштапкысында поэттер, экинчизинде прозаиктер турушкан. Омордын семинарлары кажызы ла үч жара иштеген. Мен бир бөлүк жииттерле кожо Н. Старшиновтын башкарган секциясында туружар учурлу болгом. Николай Старшиновтын жууда алган шырказы ачылганы бисти кунуктырып ийген, күүн санаабыста ады-жолы элбеде жарлу бичиичиле туштажар ижемжи болгон.

Секциянын ижин «Молодая гвардия» издательстводо поэзия аайынча бөлүктинг заведующийи Геннадий Серебряков башкарган. Соңын-де ол Лазарь Кокышевле, Аржан Адаровло, Эркемен Палкинле бир өйдө Москвада А. М. Горькийдин адыла адалган литературный институтта үренгени жарталган. Оны алтай албатынын литературазы ла искусствозы жилбиркеткен.

Секциянын занятиелеринде жиит поэттердин үлгерлерин шүүшкендер. Произведениелерди шүүжеринде Москвадан Владимир Карпеко, Пермьнен Алексей Решетов туружып, жиит бичиичилердин творчествозы, поэтический көрүми керегинде жолду куучын баштагандар.

Мен шүүжерге «Янгыс бөрүктү он эки карын таш» деп жуунтынын орус тилге көчүрилген экземплярин табыштыргам. Оны шүүжип турарда, алтай бичиичилердин жуук нөкөри Алексей Смольников мынайда куучындаган: «Алтай жердин жанжыгу жаражыла орус оок нажыларды таныштырары солун да, жилбүлү де. Онын учун национальный тилден оруска көчүртерде, көчүреечиге национальный кебер бүдүмди, поэтин сезимин төкпөй-чачпай бериги кычыраачыга жетирерин некеер керек».

Жуун-семинарда удмурт, марий, алтай, татар ла өскө дө нациялу жиит литераторлор турушкан. Онын учун мында өскө тилдерден произведениелерди орус тилге көчүрери жанынан эрмек куучын өдөри жолду. Көчүртер алдында подстрочный көчүришти писательдердин жербойындагы организациязы бойынын ажарузында тударына, көчүреечи табарына жиит бичиичиге болужарына некекте эдилген.

Жергелей Маскинанын «Айна» деген повези (подстрочный көчүриш) Ю. Стрехнининг башкарган секциясында шүүжилген. Мында ок автордын «Чечектер сүүген кыс» деп куучынын орус тилге көчүрери аайынча чокум шүүлте эдилген.

Летикүндүк жуун-семинардын итогы комсомолдын обкомында көрүлгөн. Секциялардын башкараачылары (алты киж) куучын айдып, иит литераторлордын талдама деген произведениелеринен «Молодая гвардия» издательстводо жуунты чыгарар деп шүүлте эткендер. Жуунга учурлай Пермьде «Молодой человек» деп жуунты кепке базылганы биске жаан сый болды.

Ойто кайра атанар алдында Кунгурдын жайы-кыжы тожон жадар куй таштарында болдыбыс. Онын узуну жердин алдыла алты мун метрге жуук чөйилет. Ле бу жагыс ла шинделген жери. Бриллиантовый, Полярный, Данте, Скульптурный, Коралловый, Великан, Дружба деген үкпектер (грот) жараш ла кеен.

Кунгурдын жажына тогдок куйы СССР-дин наукаларынын Академиязынын Уралдагы научный төс жеринин колында. Онын өткүрип турган шинжүзи келер жуук өйлөрдө бого туристтер келерин элбедер арга берер. Төрөл жеринин кеен жаражыла таныжарга кажыбыс мендебейтен эди.

Урал туулардын ары жанында журтаган иштенкей ле турумкай албатынын алкыш-быйаны бүгүн кечегизинен артык иштеер эрчим берди.

ТУУЛУ АЛТАЙ КЕРЕГИНДЕ БИЧИГИЛЕЙТ

ПЕРИОДИКАДА ЖАРЛАЛГАНЫ

КПСС-тин обкомынын баштапкы качызы нөк. Н. С. Лазебныйдын «В братской семье народов» деп статьясы «Алтай» деп альманахта (1976, № 2) жарлалган.

Статьяда бистинг областынын тогузынчы беш жылдыктагы итотторы ла КПСС-тин XXV съездинде тургузылган сурактары ла керектери чокумдалат.

Бу ок альманахта история наукаларынын кандидады С. Я. Пахеев-тин «Алтайдагы баштапкы стачкалар» деп статьясы база жарлалган.

* * *

«Известия» газетте (1976, 13 ноябрь) Туулу Алтай областынын иш-күчиле жаткандарынын депутаттарынын бүдүрөөчи соведининг председателинин заместители Т. Д. Кайгородованын «Хозяйки Алтайских гор» деп статьясы жарлалган.

Автор бойынын статьясында партия ла башкарунын үй улуска берилген жеңилтелери керегинде бичип, тургуза өйдө үй улус көп жүзүн каруулу иштерде турганын көргүзөт. Туулу Алтайда үй улустын эн бийик, баалу деген профессиясы — койчы, малчы деп бичийт, тем дектезе, Верховный Советтин депутады А. Керексибесова, Социалистический Иштин Геройы Т. Марчина, КПСС-тин XXV съездинин делегады А. Язарова ла көп өскөлөри де.

* * *

Бистинг областта мөш агашты өскүрери ле кичеери керегинде сурактар канча катап тургузылган деп нөк. А. Крившенко бичийт. Алтай крайынын агаш хозяйствозынын бош лесничийи, РСФСР-дин кайрал-чуулу ишчизи. Онын «Споры затянулись» деп статьясы «Советская Россия» (1976, 2 сентябрьда) газетте жарлалган.

Автор бойынын статьясына мөш кезетен жакылталар, жөптөр, закондор бузулып турганынан улам, мөш агаш бистинг областта жылдан жылга астап, оны кезип, удурат тургузып өскүрерин леспромхозтор кичебей, коомой өткүрүп турганын темдектейт.

Гаврилова Людмиланың «Красота Золотого озера» деп статьязы «Книжное обозрение» (1976, № 43) газетте чыккан. Бойының статьясында нөк. Гаврилова «Планета» издательстводо «Заповедники СССР» деген серияда «Алтайский заповедник» деп альбом кепке базылары керегинде жетирет. Туулу Алтайдың эн жараш ла байлык жери керегинде тапту жаанада этире эн баштапкы жазалып жаткан бичик болор.

«Советское фото» (1976, № 7) журналда «Разговор о Чуйском тракте» деп статьяда АПН-ның фотокорреспонденти Валерий Шустов фотожурналисттердин ус-марын үренип турган угаачыларга «Чуйдың трагы» деп фотоочерк жазганын куучындаган. Фотоочеркting төс геройлары — шоферлор. Фотоочерк В. М. Шишковло учурлалган эстү-кереестен башталат. Бу жарлу бичиичи Чуйдың трагының баштапкы шинжүчизи болгон.

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА ЛА ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ БИЧИИЧИЛЕРИ КЕРЕГИНДЕ СТАТЬЯЛАР

«Советская культура» газетте (1976, 8 октябрь) В. Явинский «Живые голоса сказителей» деп статьясында алтай оос үлгерликтин байлыгын темдектеп, Туулу Алтайда албаты жайадузынын Туразы жууган материалдар керегинде айдат. «Сибирские огни» журналда (1976, № 9) С. Каташевтин «Алтай үлгер керегинде» деп бичигине Г. Кондаковтын рецензиязы берилген.

А. Китайник көчүргөн Э. Палкиннин «Алан» деп романы 1975 жылда Барнаулда чыккан. Бу роман керегинде «Литературное обозрение» деп журналда (1976, № 8) Г. Кондаковтын рецензиязы бар. Рецензияда «Алан» деп романнын бичилген историязы ла авторы керегинде айдылат.

17 декабрьдың «Литературная Россия» деген жарымайлык газединде Л. Кокышевтин быыл Горно-Алтайскта кепке базылып чыккан «Дети гор» деп бичиги керегинде В. Пекшеевтин жарамыкту рецензиязы жаралды. Жуунын-чактын кату ойлооринде өскүс-жабыс чыдаган туулардын турумкай балдарынын жүрүмин автор чике ле чындык этире, бойынын салымына келиштире чүмдеп көргүскенин рецензент анчадала жарадат.

Е. Ф. Беленький «Сибирские огни (1976, № 9) журналда «Глубины и мели Байкала» деп статьясында «Байкал» деп журналдың 1975 жылдагы чыккан обзорында Б. Укачинин «Весной, когда скворцы прилетели» деп куучынын темдектейт.

* * *

1976 жылдын 4 декабринде «Правда» газетте А. Никольковтын «Молодая проза Сибири» деп статьязы жарлалган. Он жыл мынан озо СССР-дин Министрлер Советинин юбиле чыгарылып баштаган «Молодая проза Сибири» деп 50 томдык серия бюткенин айлаткан айас, он Туулу Алтайдын иит прозаиги Л. Каинчинин «Янгыс јердин улузы» деп бичиги ого киргенин јылу состорло анылап темдектейт.

* * *

11 декабрьда «Алтайская Правда» газетте жарлалган «Даль родной поэзии» деп статьяда Б. Укачин крайдын торт поэди керегинде бичийт. 1975 јылда Москвада Б. Бедюровтын «Песни молодого маймана», Г. Кондаковтын «Свет твоих вершин» деген улгерлик јуунтыларын айладып, олордын чумдемелине јакшы темдек берет.

АЛТАЙ БИЧИИЧИЛЕРДИН ЈАРЛАЛЫП ЧЫККАН ЧУМДЕМЕЛДЕРИ

Поэт А. Ередеевтин орус тилге «Зарница» деп баштапкы јуунтызы кепке базылды. Јуунтыны орус тилге И. Фояков кочурген. Кочуреечи кире собинде А. Ередеевти сурекей ару талантту јакшынак алтай поэт деп темдектейт.

* * *

Туулу Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозында В. Чичиновтын «Адрес поэзии — Горный Алтай» деп критика статьяларынын јуунтызы чыкты. Автор јуунтызында 60—70-чи јылдардагы поэзия керегинде ајдат. Л. Кокышев, А. Адаров, Э. Палкин, К. Козлов, П. Сэмык, Б. Укачин ле осколори де керегинде бичийт. Мында эн артык очерктердин бирузи—«Певец весны своего поколения»—Л. Кокышевтин чумдемел ижине учурлалып, автор оны акту јурегинен бичигени ајарулу.

* * *

1976 јылдын экинчи јарымында Алтай крайынын бичиктер чыгарар издательствозында Г. Кондаковтын «Магнитное поле поэта» деп бичиги чыкты. Г. Кондаков Туулу Алтайда јаткан бичиичилердин чумдемел ижи, алтай ла орус улгерликтин колбулары, алтай поэзияны орус тилге кочуреечилер Д. Бедный, Я. Смеляков, И. Фояков, И. Ерошин, И. Мухачев, Е. Стюарт, А. Коптелов, В. Смердов, Б. Слуцкий ле оног до осколори керегинде јылу, јурекке јымжак состор ајдат.

Л. Баштыкова

БИЧИИЧИЛЕРИСТИНГ ЖОЛ-ЖОРУКТАРЫ

БИСТИНГ АЙЫЛЧЫЛАРЫБЫС

Июнь айдын жарымында эмдиги Казахстаннын көгүс жүрүмүндө көрүмжүлү иит шүүлтөчилер — критик Мурат Ауэзов ло философ Мирлан Каратаев бистинг Алтай жерибисле, жоныбыстын жадын-жүрүмиле таныжып Туулу Алтайла жоруктап жүрдилер. Олорды бу жорукта И. Шодоев ле Т. Шинжин баштап жүрген.

Казах нажыларыбыс онойдо ок бистинг Туулу Алтайыбыстын бичиичилериле, журукчыларыла, кожончыларыла, партийный ишчилериле туштажып куучындашкан. Айылчылар Туулу Алтайла жоруктан айланып келгели, областын төс библиотекасында алтай казах нажылыктын туштажулу эгири өткүрилген.

• • •

25 июльда Бийскте ле Сrostки журтта бичиичи, режиссер ле актер В. М. Шукшинге керееc кычырыштарда турушкалы, бистинг ортобыстагы колбуларды тыгыдары аяс Туулу Алтайга Барнаулдын иит ли тераторпоры Е. Гущин, Н. Черкасов, Г. Панов ло В. Казаков келгиле. ди. Эртенгизинде олор Туулу Алтайдын бичиичилик организациянын керуул качызы болгон И. В. Шодоевке баштадып, П. Самыкла, К. Тө-лөсовло кожо Кан Чарасла, Оймонло жол-жорукка атанып, ол жерлерде жүрүп келдилер.

• • •

Июльдын учкары, августтын башталгазында Туулу Алтайда эмдиги орус поэт ле критик Валентин Сидоров болды. Ол Горно-Алтайскта жадып, Чамалда амырап, Оймон ичиле жоруктады. В. Сидоров улу журукчы, Алтайды сүүген, чүмдеген Н. К. Рерих керегинде бичип тургандардын бирүзи. Бистинг жерибиске ол шак бу амадула керектү материал дар жууп аларга жүрген.

• • •

Бу ок өйдө Устүги Оймон журтта, Кадын-Бажынын мөнгүлөринде Николай Рерих керегинде фильм тургускандардын бирүзи, шингжүчи Л. Шапошникова жүрүп барган.

• • •

Август айдын баштапкы жарымында Горно-Алтайскта Москвада «Современник» издательствасынын орус редакциясынын ишчизи жүрди.

Ол Туулу Алтайда журтаган орус бичиичи А. Демченконын чүмдегениле таныжулу иш өткүргөн.

Сентябрь айдын башталгазында Горно-Алтайскаа көчүрөөчи поэт Г. Горностаев келип барды. Ол бойынын ойинде орус тилге Л. Кокышевтин «Туба» деп тууузын көчүрүп, оны «Трубачи» деп адап, Москвада чыгарган. Эмди эл жада калган гээти-г чүмдегенин бойынын көчүргениле ойто катап «Советская Россия» издательстводо чыгарар күүндү.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН ТЫШТЫНДА

15—30 июльда. Г. Кондаков Новосибирск, Омск городтордо литература шингедер иштери аайынча жүрүп, андагы библиотекаларда, музейлерде иштенген. Сибирдин жарлу бичиичизи А. Коптеловко жолугуп, куучындашкан.

Г. Кондаков «Орус-алтай литература колбулары» деген монография жазап жат.

1—15 сентябрьда Лыман Белеков Алтай крайынын комсомол делегациязыла Италияда жоруктап, Милан, Турин, Венеция, Генуя, Верона ла өскө дө городтордо болгон. Жорукташ «Италия—СССР» обществонун башкарганыла өткөн.

15 сентябрьдан — 9 октябрьга жетире Э. Пэлкин Карачи деп санаторийде (Новосибирсктин куйнунда) амыранып иштеген.

22 сентябрьдан — 1 октябрьга жетире Алма Атада өткөн Бастыра союзтын тюркология аайынча II конференциясында критиктер С. Каш, В. Чичинов турушкылаган. Туулу Алтайдан ондо историк П. Тадыев, лингвисттер А. Тыбыкова, Е. Чунижекова, Н. Кучигашева, этнограф Н. Шатинова ла фольклорист К. Укачина болгон.

27 сентябрьдан 5 октябрьга жетире Азия-Африка элдеринин жиит бичиичилеринин Ташкентте өткүрилген туштажузында совет делегациянын тоозында Б. Бедюров турушкан.

18—23 октябрьда Барнаулда «Алтайдун күзи» деген үлгерлик Байрамда алтай бичиичилер Э. Пэлкин, С. Каташ, П. Самык туружып, көп тоолу предприятиялерде, үредүлү заведениелерде эмдиги алтай литература керегинде куучын өткүрдилер.

9—17 октябрьда Львовто «Карындаштык республикалар күреезинде» деген кычырула өткүрилген культура ла наука онкүндүгинде критик В. Чичинов болуп келди.

10—25 октябрьда А. Адаров Украинада Херсон городто жаны тууызына керектү материалдар жууп жүрди. Бу жоругында жүрген аяс, ол 19 ноябрьга жетире Түндүк Кавказта амыранып иштенди.

3—29 ноябрьда И. Каинчин Москваның куйунында бичиичилердин Переделкино деп иштенер туразында болды. Бичиичи ондо бойынын јерлештери керегинде јаңы куучындар чўмдеген.

5—17 декабрьда Б. Укачин Свердловск ло Уфа городтордо болды. Калганчы јылдарда Свердловсктогы киностудия элбедилип, кееркедўлў ле документ кептў фильмдер согуп чыгарары керегинде куучын Уралдын, Сибирьдин ле Ыраак Кўнчыгыштын киносценаристтеринин семинарында өтти.

13—23 декабрьда Туулу Алтайдын бичиичилер организациязынын каруулу качызына ойто катап тудулган Э. М. Палкин РСФСР-дин бичиичилер Союзынын Башкармазынын пленумында турушканыла колбой, Москвада јўрди.

МЕНИН СУУЖИМ

Сост. У. Умашеванын

Муз. А. Тозыяковтын

Чойо

КЫМ МЕНУҮҮСӨ, ДАМ, ТИ, БАР БИ ТӨТӨ БИ СӨТӨМ, КИМ МЕН КИМ ЧАК.

ДЫН КИ, МЕН, БИ, А, ГЫ, БИ, СӨТӨМ, КИМ МЕН КИМ ЧАК.

А, ЧА, ГЫ, ДИ, ТӨТӨ, ТИ, СӨТӨМ, КИМ МЕН КИМ ЧАК.

Чың

PO M. PAKK. TÄK KÖP. SÖK BÜT. BÄ. SÖK // KIM MÖ KIM - KÖN TÖ. PÖ.

ГИМ ДИ ЖИ НА ДЯР

Сүүжим менин — чалын,
 Табарба, төгүле бергей.
 Сүүжим менин — чакпын,
 Караба, агыза бергей.

Сүүжим менин — кайа:
 Чыгып, ойто түшпезин,
 Көзим менин кара:
 Ыраактан көрзөн, бүтпезин.

Сүүжим менин — ай,
 Жолынды сүре жарыдар.
 Уним менин — кай,
 Јүрегинди јайнадар.

БАЖАЛЫКТАР

КПСС-тин Төс Комитетинин «Творческий жашоокуриме иштеери керегинде» 1976 жылда октябрь айда жараткан жоби Көчүргөн кижин Н. Тодосhev.	3
---	---

Бистинг юбилейлерис.

П. Самык. Алтай поэмаынг төзөөчизи	7
З. Казагачева. П. В. Кучияктын 80 жылдыгына учурлай Кучияктын сыйны Кыстанинг куучыны	11
С. Суразаков. Павел Васильевичте туштажулар	12
	18

Совет жаннын 60 жылдыгына.

С. Пахаев. Алтай коммунист Борисов — Коминтерининг ишчизи	25
К. Козлов. Ол мындайда төзөлип көндүккен. Көчүргөн кижин	
В. Качканаканов	29

Жаңы чүмдөлгөн үлгерлерден.

А. Саруева. Төрт үйөлү үлгерлер	34
Б. Бедюров. Керегим ле алаңзуум. Таң алдында күүк эдет	35

Жинт прозаиктердин чүмдегенинен.

Ж. Маскина. Упчупкас келин	36
Т. Торбоков. Квартиранын ээзи	44

Кичинек кычыраачыларыска.

А. Ередеев. Сөбктү тайга бажында. Гостиницада. Эликтинг изи. Чөл уулынын сөзи. Атанарында айткан алкыжым. Шалыр уулчак	17
К. Тепуков. Сапыш ла жылдыстар. Кунугуп билбезим мен. Сологы. Кем жараш?	49

Жинт критиктердин творчествозы.

Н. Кипдикова. Тил ле стиль	51
----------------------------	----

Төрөл оос чүмдемелди шийдегенинен.

Н. Шатинова. Каргыш сөстөр	53
----------------------------	----

Баштапкы үлгерлер толугу.

С. Петешева. «Атту келин барып жаткан»	57
Б. Кудирмекон. Уулыма.	58
Э. Сумачакова. Оскүс чаап	59

Жинттердин наукадагы бедирүлөринен. Кычырыгар, шүүжигер.

К. Кошев. Көп толкулар бирүзи	60
-------------------------------	----

Лийт бичиичилер семинары.

Э Тоюшев. Урал туулар ары јанында

67

Туулу Алтай керегинде бичигилейт.

Л Баштыкова. Периодикада јарлалганы
Алтай литература ла Туулу Алтайдын бичи-
чилери керегинде статьялар

71

72

Бичиичилеристиг јол јоруктары.

Б Бедюров. Бистип айылчыларыс Туулу Алтайдын тичштында
У. Умашева. Менин сүүжим

75

77

ЗВЕЗДА ГОР

Литературно-художественный сборник на алтайском языке Редактор Б Телесов. Художник Г Токоев. Художественный редактор В Ортопулова. Технический редактор М Шелепова. Корректор А Чулушева.

Сдано в набор 3/III 1977 г. Подписано к печати 10/V 1977 г. Формат 70×84 1/16. Усл. п. л. 5,44. Уч. изд. л. 4,86. Бум. тип. № 2 Тираж 1000 экз. Заказ 1388 Цена 35 коп. АП 04095

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, г Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

35 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК - 1977